ئۇيغۇر ئىسمىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئۇيغۇر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۆزىگە خاس شۇ بىر ئالاھىدىلىكى
بىلەن مۇقەددەركى، ئۇ بۇنىڭدىن 2500 يىل بۇرۇن جاھاننى لەرزىگە كەلتۈرگەن
ئىككى بۈيۈك شاھ تەرىپىدىن ئىشتىياق بىلەن بېرىلگەن بىر ئىسىمدۇر. ئۇ ئىككى
شاھنىڭ بىرسى «غەرب تاشقىنى» يۇنانلىق ئىسكەندەر زۇلقەرنەين
بولۇپ، ئىككىنچىسى «شەرق تېغى» — تۈرك خاقانى ئالىپ تۇڭگا ئەر
(ئىرانلىقلار ئۇ كىشىنى ئافراسىياپ، خىتايلار ماۋدۇن شاڭيۈ دەيدۇ).
ئىسكەندەر زۇلقەرنەين دانا مۇشۇ تاغنى مۇسەخخەر قىلماق ئۈچۈن
600 مىڭ قىلىچنى ئالدىغا سېلىپ مازىرق شەرقى تۈركىستاننىڭ غە-
رب تەرىپىگە كەلدى. ئۇ بۇنىڭدىن بۇرۇن سوغداق (بۈگۈنكى تاجىكستان)
يەرنى ياۋ تىغىغا بەسلىشىپ ئىككىنچى «سەددى ئىسكەندەر» نى تۇرغۇزغان
غايەت ئۇچارلىق بىر قوشۇننىڭ «ئەھلى سەلىپ» ى ئىدى. ئەنە شۇنىڭغا
قارىشى ئۇدۇلسى ئەسكەرنى كۆرە تېز چېكىنىش قالشى ئادەمشۇنالىق
رەپ بىلگەن ئالىپ تۇڭگا ئەر ئىسكەندەرنىڭ تەلىپىگە شۇنداق دېگەن
ئىدى: «بىلۇرسەنكى بۇ سوزۇمدە يامانلىق يوق تۇرۇر. بۇ سوزۇمدە
ھەم ياخشىغىم يوق تۇرۇر. ھالا سۇئال ئىسكەندەرنىڭ مەنە ھەم سۆلۈك
قىلۇر مەن. ئەگەر كىمنە تۇتۇپ ئالدۇق قىلماسلىق بولسا بىلمەككە ئالەم
يوق تۇرۇر. جەڭ قىلىشىم بىر سەۋەبجان ئەسەسىدە ئالەمنىڭ
ناھايەت، يارىغ - جابدۇقلىرىم ئۇنىڭدىن مۇكەممەل تۇرۇر. كىشىنى
ئايالى ۋەقەدىن ئۆزى ۋەسىدە بولسا ئەمگەكنىڭ بارچە جەڭ قىلىنغۇسى بولۇر.
لېكىن ئىككى پادىشا جەڭ قىلغانلىقى قايسى تەرەپتە بولۇر - بۇنى
كىشى بىلمەس. ھەر نەچچۈك بولسا كىشى جەڭ قىلىشتىن ئىلگىرى ئويلىغاي.
شىراق» («ئىسكەندەرنامە» دىن ئېلىندى). ئەمما بۇ ئاتالىپ ئىشتىن
تەكلىپكە قولاق سالماي ئۇرۇش مۇددىئاسىنى قىلغان مەغرۇر ئىسكەن-
دەر ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ئۇنىڭغا لايىقىدا زەربە بېرىشنى باشلاپ
ئويلاپ قويغان ئالىپ تۇڭگا ئەر ئەسكەرلىرى ئىسەنلىكنىڭ چۆگۈر
ئاتقۇچىلىرىنى تاللاپ چىقىپ ئۇنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. غۇدۇل تېغىنى!

بولغان بىر شەھەردە قىلىنغان ئۇرۇشتا ئالپ تېگىن ئەسكەرلىرى تولىمۇ بىر
مۇۋاپىق ھەربىي ئۇسۇل ۋە جەسۇرانە جەڭ بىلەن كۆرسىتىپ ئىسكەندەر
ئەسكەرلىرىنى يەڭدى. بۇ ئۇرۇشتا ئىسكەندەر ئەسكەرلىرىنىڭ باش-
قا مەملىكەتلەردىن ئولجا قىلىپ كەلگەن ئالتۇنلىرى ئۆز قېنى ئۈستىگە تۆكۈلگەن
ئىدى. شۇ باھانە ئۇرۇش بولغان تاغنىڭ ئىسمى «ئالتۇنتاغ تېغى»
بولۇپ نام ئېلىپ، ئۇنى يەڭگەندىن ئەسكەرلىرى ئالدىدىكى-ئارقىدىكى
ئوق ياغدۇرغۇچىلار دېگەن مەنىدە يۇنانچە «ھەرزەھەر»، ئاتىنى تۈرك-
چە «ئۇيغۇر» بولۇپ كەتتى. ئەينى مۇشۇ ۋاقىتنى ئۇيغۇرخانىغا
نىسبەتەن قىلىنغان رىۋايەتمۇ مۇشۇ رىۋايەتنىڭ بىر تۈرىدۇر.

ئۇيغۇر ئىسمىنى ئالغان ھېلى ئەسكەرلىرى ئۆز قەبىلىدىكى ئاللا-
ئۆيلەنگەن جەڭچىلەر ئىدى. شۇڭا ئۇلار بۇ بىرلىك ئاستىغا كىرىشتى
بىلەن ئۆزلىرىنى «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتاپ كېتىشتى، لېكىن ئەسلى
بوۋىلىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئىسمى كەينىگە ھەم ئاتامىنى
قوشۇۋېلىشنى قارار قىلىشتى. چۈنكى بۇ ئادەت ھۇنلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسى
بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرى ياشىغان يەرلەرنى ۋە سۇلارغا ئۆز ناملىرىنى قو-
يۇپ ئاتاپ كەلگەن ئىدى. مەسىلەن: «ئوتۇر» دەرياسى «ئوتغۇن»
«چەبىق» دەرياسى «چەبىقۇن»، تۈر تۈركۈمىدىكى مىنارىلىرى
«تۈرچۇن» دەپ ئاتاپ كېلىشكەن ئىدى. ھازىرقى ئۇيغۇر ئىسىملىرىنى
ئېتنىك ئوقۇمغا ئۆزلەشتۈرگەن «ئاغۇن» قوشۇمچىسى مانا مۇشۇ
ئەنئەنىنىڭ قالدۇقى داۋامىدۇر.

شۇنىڭدىن بېرى ئالپ تۇڭگا ئۇيغۇر نامىنى ئالغان جەڭچىلەرگە شۇ
ئۆزلىرى ئىگىلىگەن قالغان جايىنى ئۆزىنىڭ مال-مۈلكى بىلەن ھەدىيە قىلغان ئىدى.
ئۇيغۇرلار ئۇ يەرلەردە قوچو، سولى، بەشبالىق، جەنبالىق، يېڭى بالىق
ئىسىملىك بەش چوڭ-چوڭ شەھەرلەرنى سالدى. بۇ شەھەرلەر «ئۇيغۇر شەھەر-
لىرى» دەپ ئاتالدى. ئەرەب سەيياھلىرى ئۇنى شۇ مەنىدە «بىلاد ئۇيغۇر»
دەپ يېزىشتى. بۇ بەش شەھەرنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەر كەلسە (ھازىرقى
گەنسۇ سۇنۇرىدىكى كېلىپ چىققان)، شەھەرلىرىدە ئۆتكەن ئائىلىرى بوي-
لاپ ئۇرخۇن ياقىسى، جەنۇبتا ھازىرقى شەرقىي تۈركىستاننىڭ -
بۇگۇر ناھىيىسى، غەربتە «ئۈچ ئالمىلىق» دىيارلىرى كىرەتتى.

بۇ ئاجايىپ ئەتراپلىق بىرلىككە ئىگە بولغان ئۇيغۇرلار ناھايىتى چاپسان رىۋاج
تاپتى. ئۇلۇغ ئىقتىدارلىق مەدەنىيىتى ئۇلارنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ ئەسىرلەر تەڭرى تاغلىرى
بىلەن كەڭ قۇم بويىدىكى چەكسىز تىزىلغۇ يەرلىرى، ئورخۇن يايلىقى ئارقىلىق
ئۆتكەن تاغلىرىنى قاپلىغان باي چارۋا ماللىرى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى.
بۇنىڭ بىلەن نەچچە مىڭ يىللار بويى مەغرۇر ياشاپ كەلگەن ئۆزگىرىشى ھەم
ئىنتىقۇت دۆلىتى مۇقەددەر ئۇيغۇر دۆلىتىگە ئايلانغان ئىدى.

بۇ مەزگىلدە ھونلارنىڭ قەشقەر ئەتراپىدىكى توققۇز قەبىلىسى ئۆزلىرىنى
بىر دە «توققۇز ھون»، بىر دە «توققۇز ئۇيغۇر» نامى ئاستىدا ئاتاشقا باشلىدى.
تەخمىنەن مىلادىيەنىڭ ئەللىكىنچى يىللىرى ئون ئۇيغۇرلار ئۇلار بىلەن ئاخىر-
بۇلاق تېغى ئېتىكىدىكى بىر شەرق مەنتىقىسى بىر قوشما خانلىق قۇرۇشنى كېلى-
شىشكە كېلىشتى. بۇ خانلىقتا ئون ئۇيغۇر ئەترەپتىن خەندۇرجەر خان، توققۇز
ئوغۇز ئەترەپتىن سەنجەرخان ئىشلىك كىشىلەر ئەتىيالىپ دۆلەت نامى
قوشخان. ئۇنىڭ مەركىزى قەشقەر شەھىرى بولۇپ بەلگۈلەندى. بۇ
مۇناسىۋەت بىلەن مەزكۇر قوشما دۆلەت تۈزۈلگەن يەرنىڭ نامى توققۇز
ئۇنىڭ قوشۇلمىسىدىن ھاسىل بولۇپ «توقسۇن» دەپ ئاتىلىپ كەتتى. بۇ توقسۇن
شەھىرى ھازىر توقسۇن نامى بىلەن مەشھۇر. ياۋروپا تارىخچىلىرىنىڭ «كۇشان
دۆلىتى» دەپ ئاتاپ كېلىۋاتقان بىيۇك ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلىتى مانا مۇشۇ قوشخان
ئىمپېراتورلۇقىدۇر.

قەدىمى ئۇيغۇر يەرلىرىدە قوشخان ئىمپېراتورلۇقى قۇرۇلماستىن بۇرۇن خوتەندە
قاش تېشىدىن ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرى ياسىشى، ئۇنىڭ قەدىمى كەڭ كەسرى ئويلىرىدا كۆلدە
گۈمبەزلىك تام ئۆيلىرىنى بىنا قىلىشى، خوتەن دېھقانچىلىق بىلەن ھەر خىل كانچىلىق ئىشلىرىنى
قۇرۇپ، كۈلەم توقۇش بىلەن شۇغۇللىنىشتەك ھۆنەر تەرەققىياتلىرى ھەتتا ئۆز دەسلەپكى ئۇيغۇر ئەللىرى
كەشىپ قىلىشى ئىشلىرى مۇشۇ دۆلەت مەزگىلىدە ئوچۇق تېپىلىپ، بىرىنچى «سىڭ ئۇيغۇر» ياسال-
غان ئىدى. قوشخان ئىمپېراتورلۇقى بۈگۈنكى شىنجاڭ دىن بۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران،
ئافغانىستان ۋە كىچىك قانات ياپىدۇرۇپ، شىمالى ھىندىستان، غەربىي
يۇنانىستان مەدەنىيەتلىرى بىلەن تۇتاشتۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئاجايىپ
مەدەنىيەت جاھان مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى ھەم موھىم بىر تۆھپىسى سۈپىتىدە
پۈتۈن ئالەمگە نامايان بولغاندۇر.

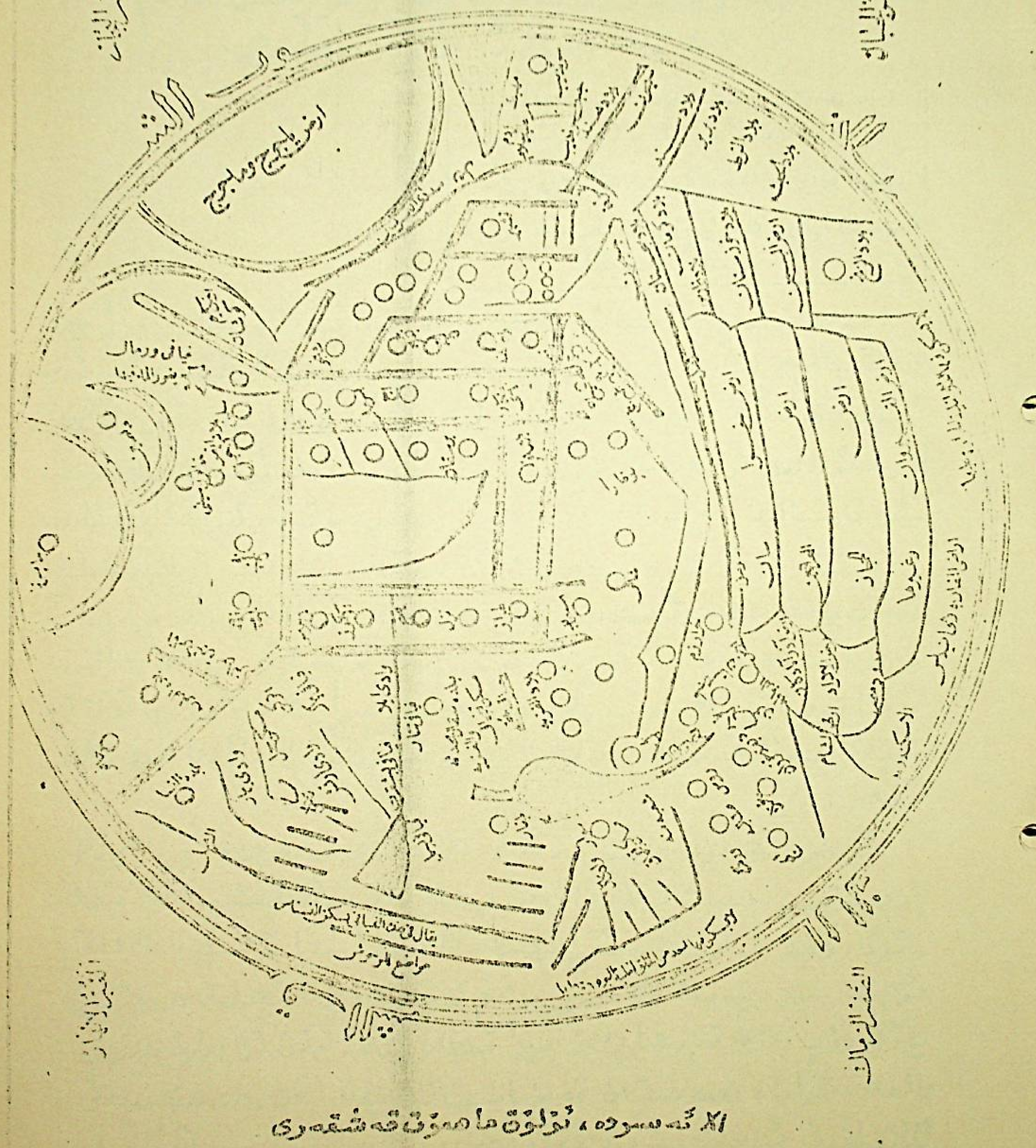

11- ئەسىردە، ئۇلۇغ ماھمۇت قەشقەرى
«دىۋان» دا بەلگىلەنگەن قەدىمىي تۈركىي خەلقلەرى
يەرلەشكەن دائىرىسى — خەرىتىسى

ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت ئاساسلىرى.

> «دۆلەت مىللەتنىڭ ئالتۇن بۆشۈكىدۇر. شۇڭا بۇ بۆشۈككە بولغان مىللەت پەرزەنتلىرىنىڭ كۆڭلىنى ھېچ قاچان تاش باسمايدۇ»
>
> يۈسۈپ سەككاكى.

دېمەك، قوشخان قوشغا ئىمپىراتورلۇقى بۈيۈك ھۇن ئىمپىراتورلۇق دۆلىتىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككىنچى چوڭ دۆلىتى ئىدى. كۆپلىگەن تارىخى مەنبەلەرنىڭ گۇۋالىق بېرىشىچە ئىدى. قوت دۆلىتى قوشخان ئىمپىراتورلۇقىنى ئۈچ مىڭ يىل بۇرۇن قۇرۇلغان. شۇڭلاشقا بۇ دۆلەت ئۇلۇغ مەنىۋى ھەم مەدەنىيەتلىك مەملىكەت ئىدى. بۇ بىناكار خەلق ئاتىسى ئىگىز ئاشيالىق ئۆيلەرنى قۇرۇپ، ئۆيلىرىگە ھەر خىل تەبىئى گۈزەل گۈللەرنى ئېلىپ نەقىشلەر بېرىش، ئۆي ۋە باغ شارائىتىگە خاس ياسانغان «كېپەر» ئۆيلىرىنى سېلىش، ئەسكىرى قورشاۋلار (قەلئە) «قورغان»، «يەرئاستى»، «سەمكەلىك» - قۇرۇلۇشلارنى قۇرۇپ ئۇلارنى غايەت كۈچلۈك ئىنتىزام بىلەن تەربىيىلىگەن، مەدەنى زىرائەتچىلىك ياشىتىپ ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتلىرى بىلەن ھەر خىل چېگرا ئېلىنىڭ توقۇمىلارنى توقۇش، مەملىكەت سەنئەتى ساھاسىدا بولسا دەسلەپكى مۇقام مەشرەپلىرىنىڭ ئىجادچىلىرى بولغان ئىدى.

ئەدىقۇت تەڭرىقۇتلىرى بۇ ئاجايىپ تەدبىرلەردىن خىتاي خانلىرى دائىم پەرىشان بولۇپ، ئۇنى قىزغىنىپ، ھامان ئۇلارغا دۈشمەنلىك بىلەن سوقۇشۇش قىلىپ كەلگەن ئىدى. شۇڭا ئۇلار قوشخان ئىمپىراتورلۇقىنىڭ قۇرۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىشى ئۈچۈن مىلادىيەنىڭ ٤٨-يىلى بىر قىسىم كۈچلۈك بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى يۈرگۈزۈپ بەزى تەۋرىنىشلەرنى پەيدا قىلغان ئىدى. لېكىن ئۇ دۆلەت ياشاپ قالدى. ئىران، ھىندىستان ۋە يۇنانىستانلار بىلەن ئىقتىسادى ھەم مەدەنى ئالاقىلەرنى ئورنىتىپ ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئەڭ چوڭ ئەنئەنە «مىڭ ئۆيلەرنى» باشلاپ بەردى. «يىپەك يولى»، ئارقىلىق جاھان سودىسىنى كۈچەيتىپ خىتاينى تېخنىكىلىرىنى ئۇ سودىنىڭ ئاساسى مەبلىغىگە ئايلاندۇردى. ئامما مىلادىيەنىڭ I-ئەسىر ئاخىرلىرىدا ھېلىقى ئارىغا چۈشكەن خىتاي پىتنىسى بۇ دۆلەتنى

ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇنىڭ بىر بۆلىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىچىدە قالغان هالدا غەربكە سۈرۈلۈپ بەھرى خەزەر (هازىرقى كاسپى) بويىغا يېرىم ئورۇنلاشتى. بەزى تارىخ-لاردا «بۈيۈك هۇن دۆلىتى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن دۆلەت مانا شۇ. ئىككىنچى بۆلىكى تۇتقۇزقا ئىلىنى ئوتتۇرىسىدا قالغان هالدا ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى جايلىرىدا قال-غان ئىدى. گايى بىر قىسىم تارىخلاردا «ئاق هۇن» دۆلىتى، قىسمەن ياۋروپا تارىخ-لىرىدا «ئافتالىتلار» نامى بىلەن مەلۇم مانا شۇ. لېكىن بۇ دۆلەت ئۆز ۋە ئىسمىنى بۇرۇنقى ئۇيغۇرلاردەك ئىستېتىك تولۇق ساقلاپ قالغان ئىدى. مەسىلەن، «ساقا ئۇي»، تۈركۈمەنلىك مەدەنىيىتى يېيىلىپ ئۇسۇپ هىندىستاندىكى بۇدا سەنئىتى گۈزەللىكىدىن ئىشلەپ كەتتى. يېڭى كەشپىيات كۈللىي خوتەننىڭ شايىلون ئىسلاھ كىشى دۇنياۋى قىممەتلىك شايى ئىشلەپچىقىرىشنى كەشىپ قىلدى. ئۇنىڭ ئەسلىگە ئۇيغۇر مۇقاملىرى تا هازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە «شايىلىم» ناخشىنى كۆرسىتىپ كەلگەن ئىدى.

بۇ دەۋردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۇسۇپ، چالغۇ قوراللىرىدىن ساپايى، قالۇن، داپ، نەيلەر ئىجاد قىلىنغان ئىدى. بۇلارنىڭ بارلىققا كەلتۈرۈلۈشى جەملىنىپ چېلىنىش ئورکېستىرلىكى هاسىل بولۇپ، خەلقلەرنىڭ جوش-ئۇرغۇن هېس-تۇيغۇ ۋە ئىرادىسىنى كۆرسىتىدىغان بەش مۇقام تەرتىپكە كەلدى. هازىرقى ئون ئىككى مۇقامى شۇ بەش مۇقامنىڭ تولۇقلىنىشىدۇر.

دېمەك، بۇ دۆلەت ماھىيەتتە هۇنلار ئاتالغۇسى بىلەن ئەمەلىيەتتە بۈيۈك قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ داۋامى ئىدى.

III - IV - ئەسىرلەردە شەرقىي تۈركىستان خەلقلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى يېڭى گۈللىنىپ خوتەن، قەشقەر، كۇچار ۋە تۇرپانلاردا چوڭ-چوڭ دۇنياۋى كۆرۈنۈشلەر قۇرۇلغان ئىدى. ختاي سەيياھى سۈەن-جۇاڭ بىلەن يابون ئالىمى ئىشلىتىلەرنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا بۇ كۆرۈنۈشخانىلاردا ئون مىڭ پارچىغا يېقىن ئىدى. چوڭ بۇددا ئەقىدە كىتابلىرى ساقلانغان ئىكەن ئەسلى ئۇيغۇرچىدا بولغان. ئۇنىڭ بىر قىسمى كۈچ-لۈق كومارەجىۋا ئىسىملىك زات ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دىنى بەلەندە بۇددا ئەقىدىسى كۆتۈرەلەيسىن، ئىككىنچى تەرەپتە ئەل ئىشۇ مەزكۇر كەبى دۇنياۋى خايىلەردىن تولا مۇھتاج ختاي تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، كومارىجان كۆپ نەرسىنى ئەلىمىتىدىكى ختاي مەملىكەتلەرگە غايەت چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئاھاڭ تەرەققىي قىلىپ مەشھۇر «ئۇيغۇر نەغمىسى» كەشىپ قىلىنغان. ئەدەبىيات ئۇسۇپ ۋە گۈللىنىپ ئاتاقلىق شېئىرى «مۇئاسىر دۇنياسى»

بىلەن نەسرى «ئوغۇزنامە» ۋە «چىستان ئىلىك بەگ» داستانلىرى يېزىلدى. خوتەنلىك قىسچىلەر قەدىمىي ئىران داستانلىرى يۈسۈپ - زۇلەيخا، رىۋايەتلىرى ھېكايە شەكلىگە كىرگۈزدى. بۇ ئەسەرلەر ھەر خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىندى. ئەنگلىس شەرقشۇناسى لىسۇن چېھىنىڭ يازغىنىچە بۇ ئەسەرلەر شۇ دەۋردىكى ئىران، يۇنان، خىتاي ۋە ۋىزانتىيە ئەدەبىياتلىرىدىن ئۈستۈن تۇرغان

ئون ئۇيغۇرلار بەھەربىلەن زور بېرىشقا بارغاندىن كېيىن ئۆزىنى مۇددەت روھىي تاپالمىغان ئىكەن. چۈنكى ئۇلاردا ئىرادىكى ھەرىكەتتىكى تولادا جايى ئىزدەش، خوشناقا بىلەن دىنىي ئىررى - تالاش ئۈچۈن ئۆتكەن ئىدى.

توققۇز ئوغۇزلار 455 - مىلادى يىلى ئوزدا شەرقىي كەلگىنىچە ئاسىيانىڭ بىر قىسمى بىلەن شىمالى ھىندىستاننى ئىشغال قىلىدۇ. بۇ يەردە توققۇز خاقان (چىن-ماچىن) نامى بىلەن كۈچلۈك بىر دۆلەت تىكلەپ ئافغانىستاننىڭ ھازىرقى خوتەننىڭ مەملىكەت ئاۋات شەھىرى مەركىزى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ئىران، ھىندىستان، يۇنانستان ۋە باشقا دۆلەتلەر بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىپ مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن، گىلەم، شايى، قەغەز سانائىتى تەرەققىي قىلىپ جاھان بازىرىنى قاپلايدۇ. مۇقام ئەنئەنىلىرى بەش ئاھاڭدىن كۆپىيىپ يەتتىگە يېتىدۇ. سوزۇق ئاھاڭلىرىدىن ئاغزا، لەيلى نامىدا، ئۇد، دۇتتار، ساتار، بىسا قاتارلىق سازلار ئەسۋابلار تەرەققى قىلىپ ئۇمۇمى خەلقنىڭ سەنئىتى گۈللىنىدۇ. مەمارچىلىق، رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق شۇ دەۋردە ئالغا باسىدىكى، كۇچار، دۇڭخۇاڭ ئەدەبىياتىدىكى «مىڭ ئۆيلەر» تازا كامالغا يېتىدۇ. نەتىجىدە ئۇمۇمى بۇ بىپايان مەدەنىيەت - سەنئەت ئوچاقلىرى ھىندىستان بىلەن يۇنانستانغا يېتىپ بېرىپ، سەددىچىن ئىچىدىكى خىتايغىچە ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزىدۇ.

بۇ دۆلەت 112 يىل ياشىدى. 567 - يىلى مەركىزى ئاسىيادا ياشىغۇچى تۇرۇپ ئالتاي - ئاستاي بويىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىگە بولغان تۈرك قاغانلىقىغا تەۋە بولۇپ تۈرك دۆلىتى بىلەن تۈرك مەدەنىيىتى ئاساسىنى سالدى.

ئون ئۇيغۇرلار بەھەربىلەن زور بەرسىمۇ بىر دۆلەت بولۇپ تۇرالمىدى. ئۇلار ئۇرۇش، توقۇنۇشلار بىلەن تۈركلەرنىڭ شىمالىدىن ئۈزلۈكسىز يۆتكىلىپ خوجى ئۇلارنى 740 - مىلادى يىلى ئىككىگە بۆلۈۋەتتى. بىر بۆلىكى يەتتە قەبىلە كاۋكاز ئارقىلىق قارا دېڭىز بويىغا بېرىپ يەرلەشتى. ھازىرقى ۋېنگىرلار شۇ قەبىلىلەرنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. ئىككىنچى بۆلىكى ئۈچ قەبىلە ھازىرقى ئاقسۇ ماڭغۇلىيەگە

كاب تۈركلەرنىڭ ئۇرۇشىدىن بويىدىكى سەلتەنىتىنى يىمىرىپ، 744-يىلى ئۇيغۇردە شەرقىي ئۇيغۇر دۆلىتىنى تەشكىل قىلدى. كېيىن مەنبەلەردە «ئۈچ قارلۇق»، دېگەنلەر شۇ ئۇيغۇر قارلۇقلىرى ئىدى.

خۇددى شۇ كۈنلەردە تۈرك قاغانلىقىغا قارشى قەبىلىلەر ھۇجۇم قىلغان ئىدى. بىر يۈز يىللىقتىن پايدىلىنىپ تۈرگەش ئۇيغۇرلار باش كۆتۈردى. بۇ ئىككى ھۇجۇم 73 يىل ھۆكۈم سۈرگەن تۈرك قاغانلىقىنى يىمىرىپ ۋە شەرقىي تۈركىستاندا تارىختا داڭ چىقارغان ئۇلۇغ قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلۇپ، مەركىزى شەھىرى يەنە قەدىمكى پايتەخت قەشقەر شەھىرى بىلەن بەلگىلەندى. ۋە بۇ دۆلەت چاپسان رىۋاج تاپتى.

قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلۇشى غايىسى تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشى ئۈستىدە تەشكىل قىلىنغان بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ رەسمىي تەشكىلى 870-880 مىلادى يىللىرى ئارىلىقىدا ئاشقان ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ تەسىر دائىرىسى ئۇلغىيىپ كەڭ ئىدى. ئۇلۇغ ئۇيغۇرلارنى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۆز دەۋرىدە كۆرسىتىشىچە بۇ دائىرىگە شەرقتە خىتاي سېپىلى سەددىچىننى، غەربتە شىراز چېگراسى كۆپ ئىدى، شىمالدا ھازىرقى ئالتاينىڭ ئەتەك يۇقىرىسىدىكى ئۇيغۇرلار، تەڭرىدىن جەنۇبتا تىبەت ئېگىزلىكلىرى كىرگەن ئىدى.

بۇ دائىرىدىكى بارلىق تۈركىي خەلقلەر غايەت كۈچلۈك دەرىجىدە ھىمايە قىلدى. شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىسلاملىشىشى شۇ دەۋرگە توغرا كەلگەنلىكتە بىرقانچە قاراخانلاردا ئىسلام ئەللىرى بىلەن ئالاقىلىرى ياخشى بولغانلىقى ئۈچۈن. ھەمدە مەدەنىيەت ئالاقىدە بولغان بىرى قانۇنلار ئىسلامدىكى يېڭى ئىنسانچە چۈشىنىپ، يېڭى بىر ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىللىنىشكە باشلىدى. مەسىلەن، بۇ دەۋردە يۈكسەك دەرىجىدە رىۋاجلانغان سۆز تەسۋىرلەت سەنئىتى بۇ دەۋردە ئۇنىڭ يەنە بىر تۈرى نەققاشلىق ۋە نەققاشى (نەققاشچىلىق) سەنئىتىنى خىلمۇخىل ئۆسۈپ، ئۇنىڭ تۈرى 1500 گە كۆپەيگەن ئىدى. بۇنىڭ بىلەن بىرگە مارجانلىق گۈللىنىپ، بىناكارچىلىقنىڭ ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرىلىرى ۋۇجۇدقا كەلدى. كېيىنكى ئەسىرلەردە بىنا بولغان قەدىمكى تۆمۈر مازارى بىلەن سەمەرقەندىكى تۆمۈرلەڭ مەقبەرە ۋە مەدرىسلىرى ھىندىستاندىكى تاجى ماھال بىنالىرى ئۆزلىرىنى گۈ-زەللىكىنى ئەنە شۇ قاراخانىلار مەدەنىيىتى ئەنئەنىسىدىن ئالغان ئىدى.

قاراخانىلار دۆلىتى ئۆزىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىل يېزىق ۋە ئەدەبىياتىنىمۇ تازا گۈللەندۈرگەن بىر دۆلەت ئىدى. بۇ ۋاقىتتا يېزىلغان ئاۋازىي كۆپ مەنبەلەر ئەرەبچىدىن قىسىم قىلىنغان ئۇ دەۋردە يېزىلغان مەشھۇر ئالىملار يازغان بىرنەچچە-بىر يۈزلەپ ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان. بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرىنى بىرلىككە قاپلىغاسلىپ،

قەدىمى ئۇيغۇر يېزىقىنى يەنىمۇ كامالىغا يەتكۈزگەن. توققۇز خاقان زامانىدا يېتىلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيەتلىرى ئۇنىڭدىن كېيىنكى جاھان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئۇنىڭ ئىلكىدە يېتىلىشىگە قىياس قىلالايمىز. خەلقىمىز مەدەنىيەتلىرى جاھانىي ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تونجى مۇدەررىسلىرى «مەدەنىيەت»، «جۇلا» رىقابەتلىرى ئەۋج ئالغان... ئۇيغۇر مەشھۇرلىرى ئۆز مىللىتىنىلا ئەمەس جاھان مەدەنىيىتى دۇردانىلىرى بىلەن كۆتۈرەلىگەن. نامى تارىخقا مەشھۇر ئەبۇناسىر فارابى، ئەبۇرەيھان بىرۇنى، مۇھەممەد خارەزمى، مەھمۇد قەشقەرى، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇلارغا ئوخشاش بۈيۈك شەخسلەر مانا شۇ دەۋرنىڭ نامايەندىلىرىدۇر.

قاراخانىلار دەۋرىدە بولسا ئۇيغۇرلۇق ئۇقۇمى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ ۋە جۇغراپىيىسى ئاساسىي ئومۇملاشتى. ئۇ مىللىي جەھەتتە قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ بىقىياس قۇدرەت تاپقان ئىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە خەلق تۇرمۇشىنىڭ باياشاتلىقى ئىلگىرىكىدىن بىشارەت بەرسە، سىياسىي جەھەتتە ئۆزئارا مەدەنىيەت، ئىقتىسادىي تۇرمۇشنى قوللىغان ئىدى.

قاراخانىلار دۆلىتى 500 يىلغا يېقىن ياشىدى. ھەقىقەتەن ھەم مۇشۇ دەۋردە بىر قەدەر ئىلگىرى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىق بولسىمۇ، باشقا دۆلەتلەردىكى قارىشى دۆلەت مەقسىتىدە ئەمەس چوڭ ئۇرۇشلار بولمىغان ئىدى. بىرىنچى سەۋەبى قاراخانىلارنىڭ خانلىرى ئۇلۇغ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۈيۈك ئەخلاقىي تەلىمات غايىسىنى ئۆزلىرىگە دەستۇر قىلىشقان ئىدى. مەسىلەن، تاۋغاچ ئارسلانخان تېخى ئىل تېكىننىڭ سۇلتانى ماھمۇت غەزنەۋىگە يازغان تىنچلىق نامىسى بولغۇسى قانلىق ئۇرۇشنى بولدۇرمىغان ئىدى. شۇڭا بۈيۈك ھەقلىق مەدھىيىلىگەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ:

ئىلىن ئەتتى تۆزدى بايۇدى بودۇن،
بورى قوي بىلە سۇۋلادى ئۆل ئۆدۈن.

يەنى «ئۇ دەۋردە بورى بىلەن قوي بىللە ھەم دوستلاشقان ئىدى» دەپ تولا قولاپ تەرىپلىگەن ئىدى. ئۇيغۇرلۇق دۆلىتى 1136-مىلادى يىلى ھەنگىچە (جۇڭگو ۋە كېيىن ھەتتا) چىقىقان تالىلىرىدىكى قاراختايلار زەپەت ئەتتى.

قاراخانىلار دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن 1136-يىلىدىن تاشقىرى تەركستاندا چاغاتاي ھاكىمىيىتى قۇرۇلغان 1224-يىلىغىچە تېچلىق ئىدى ئەمەس ئىدى. چاغاتاي ھاكىمىيىتى ئۇيغۇر يەرلىرىدە سىياسىي تىنچلىقنى تىكلىدى. بۇنىڭ سەۋەبى چاغاتاي خان دادىسى چىڭگىزخاننىڭ تەدبىرلىرى بويىچە ئۆز ھاكىمىيىتى ئىچىدە بۇتۇنلەي دېيەرلىك ئۇيغۇر بىلىملىك بىلەن يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇيغۇر

مەنسەپدارلىرىنى ئۆز قەبىلىلىرىگە قويۇپ ئۇنىڭ نۇۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تاپانغان ئىدى.
بۇ يۆنىلىشتىن مەركىزىي تىيەنشان ئۇيغۇر خەلقى باشقىلارغا قارىغاندا ھەممىدىن بۇرۇنراق
ۋە ئۆزىمۇ بەھرىمان بولدى. نامى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالسىمۇ ئەسلى قەدىمىي
ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن شەرقىي تۈركىي تىلىنىڭ ئىككىنچى دەۋرى بولۇپ
كىرىپ، غايەت كۆپ ھەم قىممەتلىك مەنىۋى بايلىقلار خەلقىمىزگە قالدۇرۇلغانىدى. بىز
مەدەنىيىتىنى خەنزۇ ئىلاھى ماھىيەتتە قەدىمقى ئۆزدەك ئەرەب مەدەنىيىتى ئىدى،
پارس، يۇنان مەدەنىيەتلىرىگە ئاتاقلىق قوشۇپ ماختاشقىدەك، بۇنىڭ ئىچىدە
سەككاكىنىڭ ئۆزىنىڭ «مىفتاھۇل ئۇلۇم» («بىلىملەر ئاچقۇچى») ناملىق ئەسەرىدە
ھەممە مۇسۇلمان شەرقىنىڭ تىل مەدەنىيىتىگە ئاتاقلىق تۆھپە قوشقانلىقىنى كۆرسەتكەن ئىدى.
چاغاتاي دەۋرى تۈركىي ۋە ئەرەبىي ئىشلىتىشنى داۋام قىلىپ ٨١٧ - ئەسىرلەرگە بىرىنچى
چارەكتە ئاقسۇ، كۇچار ئۆلكىسى دىيارلىرىنى ئۆز تەسىرىگە ئالغان دەپ كۆرسىتىلگەن(كەلگەن)
ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەخبارلىرىغا كىرىپ كەلدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ دىنىي ئاساسلىقلىرى
تەدبىرلىك ئەرشىدىن ۋە ئۆلۈغ ئۆلىمالار زات ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەسلى ماكانى قەشقەر
توققۇز سارايلىق (مال البىشلىق) بولغانلىقى خەلقىنىڭ شىۋىسىنىڭ قەدىمىي ئىسمى
كەتتەك شەھەرگە نىسبەتەن «ئەرشىدىن كەتتى» دېيىشتى.
بۇ ئارىدا چاغاتاي ھاكىمىيىتىنىڭ پايتەختى شەرقى ئالمىلىقنىڭ بىرى - ئىلىدىكى ئالما-
بالىق شەھىرى بولۇپ، ئۇ قارا كۆللىشىپ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭدا چاغاتايلارنىڭ كېيىنكى نەسلىدىن
يانىكى تۇغلۇق تۆمۈر تەختىگە چىقىشى ھازىرلانغان ئىدى. بۇ تەختنى ھۆنەرۋەنلەر ئىگە-
قەدىمنىڭ دۆلەت كەنتىدە توختىلىپ ئۇ ئۆسۈشى سەۋەبلىك ئىزلىرىنى دەۋرلىكىدىن بېرى
ئاتاپ كەلگەن چىڭگىزخاننىڭ مەشھۇر ئۇيغۇر ۋەزىرى ماڭقىلاي سىرىيا دۆلەتىنىڭ
نەسلى پولاچىنگ دوغلاتى چولۇق ئىمتىيازغا ئىگە. ئۇ ياشى تۇغلۇق تۆمۈرنى
تەختكە چىقىرىش ئالدىدا قاشقەر بىرىچە قەشقەردە، خوتەن، يارکەنت شەھەر-
لىرىنى كونترول قىلىپ كەلگەن، يولدا ئاقسۇ دېگەن «ئاتىكۇل مەۋلانە ئەمادىددىن»
زىيارەت قىلاتتى. بۇ زىيارەتتە پايدىلانغان ئەرشىدىن ۋەلى تۇغلۇق تۆمۈرگە
تەسىر قىلىپ، ئۇنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. ۋە ئۆزى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئالما-
بالىققا كېلىپ تۇغلۇق تۆمۈر يەتتە يۈز مىڭ قالمىقنى بىرلا مۇسۇلمان قىلغان (ئەرشىدىن
رىسالىسىدىن) تۇغلۇق تۆمۈر مەزكۇر ئىسلام دۆلىتىنىڭ قاراخانىي تەسىرىنى كۆرۈپ،
ئۇنىڭدىكى قاراخانىلار دەۋرىنى يېڭىدىن باشلىدى. ھەتتا بۇ دەۋردە «قاراخانىيلار دېگەن
ئىسىم ئىشقا دەرىجىدە باياشات تۇغلۇق خانلىقىنى ئادەتتىكى ئەسكەرىي جېپىسە كۆچەيدى

قاراخان دەپ نام ئالغان ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر قاراخان دەۋرى بەرقارار رىۋاج تاپتى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى خىزىر خوجا خان ئاقسۇ كۇچارنىڭ، ئىلىياس بەگنىڭ ئوغلى قەمەرىددىن بەگ قەشقەر خوتەننىڭ، ئۇ رەشىددىن ۋە ئىلىنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا ئاۋۇل نەسرىددىن تۇرپان قۇمۇلنىڭ ۋالىلىرى ئىدى. بولار چوڭ بالىلىق تەدبىرلىك كىشىلەر ئىدى. بۇ يېرىك سۇيغۇر قاراخانلار مەدەنىيىتىنىڭ چىن ۋارىسلىرى بولدى. ئاقساق تۆمۈرنىڭ بىر نەچچە ئۇرۇشلىرى ئاتلانغانەكە يېڭىلە يادەۋرۇپ، بىشىۋەزگىل قۇربانغا باسىپ كىرگەن باسقۇنچى خىتاي قوشۇنلىرىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى ۋە ئۇلارنىڭ يەنە تەجاۋۇز قىلماسلىقى ئۈچۈن سەددىچىنىڭ دەرۋازىسى جوجۇن شەھرىگىچە بىرى يۇرۇپ قېلىپ، خىتايلارنىڭ تەجاۋۇزچىلىق مەنبەسى دەپ قىلغانلىرىنى ئۇرۇپ تاشلىدى. گەرچە بۇ يۇرۇشتە خوجا ئاۋۇل نەسرىددىن قەھرىمانلارچە قۇربان بولسىمۇ، خىتاي تەجاۋۇزى ھەقىقەتەن توختىدى. XVIII ئەسىرنىڭ 60 يىللىرىغىچە بىزنىڭ ۋەتىنىمىزگە قەدەم باسالمىغان ئىدى.

بۇ دۆلەت شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا كۈسەن ئىسلام دۆلىتى دەپ نام ئالىدۇ. ئۇ 1515-يىلى ياركەنتنى ئۆزىگە ئاستانە قىلىپ قۇرۇلغان سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىگە مىللىي ئاساس بولدى.

كۈسەن ئىسلام دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە قەشقەردە رەھبەر ھۆكۈمران بولۇپ كەلگەن ئەربابلارنىڭ بىرى مىرزا ئابابەكرى دوغلات ئۆز تەۋەسى ئۈچۈن ئۆزىنى خان كۆتۈرۈپ، مەزكۇر دۆلەتنىڭ ئاخىرلىشىشىغا سەۋەب بولغانلارنىڭ بىرى بولغان ئىدى. ئۇ شەھىرى ئوتتۇرا ئەسىر مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە، ئەۋۋەل ئەتراپىدىكى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى مۇسۇلمان قىلماق ئۈچۈن يۇرۇش قىلدى. بۇ يۇرۇشتە ئۇ قاراشەھەر تاغلىرىنىڭ ئىچكى قاتلاملىرىدا ياشاپ كەلگەن قەدىمىي سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئىككى قەبىلىنى يوقۇتۇش ئۈچۈن ئۇرۇق جەمەتلىرى بىلەن قىرىپ يوقاتتى. ئۇنىڭ بۇ قىلمىشىنى يارىخان بەزى تارىخچىلار: «مىرزا ئابابەكرى ئۇيغۇرلارنىڭ [illegible] دەپ باھالىغان. بۇ نۇقتىدا كېلىشسەك ئاما باشقا تارىخلاردا ئۇ ئىپكىرلەپ دە لىلالىنىدى.

لېكىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئالىملىق تەرەپ بىر يازما خەزىنىسى بار، ئۇ ياۋرۇپا ئالىملىرى بەلگىلىگەن ئىلىم دەستۇرىنى خەۋەر بىلەن (ئارخېئولوگىيە) ئىشتى ئاپىسى بىنا پارە مىرزىغا بارغان دا كۆرگەن تارىخى ئۆسكەن [illegible] بىنا بەرسە باشلىنىدۇ.

دېگەن كۆز قاراشلارغا زىت، كەلمەيدە ئاپىسىنى ئىككى يۈز يىل بۇرۇن ياركەن، ھەزىنلەر

كونا شەھەرلەرنى ئۆلچەپ، شۇ يەردىن چىققان نۇرغۇن باھا ئاساس - شۇ تەقلىدلەرنى ئۆز سارايىدا
مۇزىكا ئۆگىنىشكە قىزىقىپ، شەئىرىيەت تەھلىلىنى ئۆزىنى كەسىپ قىلغان ئىدى.
ميلادىنىڭ 1505 - 1510 - يىللىرى ئارىسىدا شەرقىي تۈركىستان، ئافغانىستان،
ھىندىستان ۋە ماۋرائۇننەھردە بىر قانچە بولۇپ ناھايىتى چوڭ - چوڭ سىياسىي ئۆزگىرىش-
لەر يۈز بېرىپ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە بۇ يەرلەردە ئۈچ چوڭ مۇستەقىل تۈركىي دۆ-
لەت ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇنىڭ بىرىنچىسى، كۆچمەن بويان شايبانىخان رەھبەرلىكىدىكى
ئۆزبېك قەبىلىلىرى بىلەن ھاكىمىيەت ئالىپ كەلگەن، ئىككىنچىسى، زەھىرىددىن بابۇر پادىشاھ ئافغان-
ستان بىلەن ھىندىستاننىڭ شىمالىنى بويسۇندۇرۇپ قۇرغان بۈيۈك بابۇرىيە
(«ئۇلۇغ موغول») دۆلىتى قۇردى. ئۈچىنچىسى، بابۇرنىڭ ئانا تەرەپتىن تاغىسى
ئىبەنقۇت ئۇيغۇرلىرىغا مەنسۇپ بولغان كەلگەن كۈچلۈك ئەھمەت ئالاچىخاننىڭ
ئوغلى سەئىدخان رەھبەرلىكىدە شەرقىي تۈركىستاندا سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى تۈزۈلدى.
ئۈچىنچىسى، نەسەبى خۇراسان شايبانىخاننىڭ ئىككى تەمۇد ھاكىمىيىتى تىكلەندى.
بابۇر بىلەن سەئىدخاننىڭ ئىتتىپاقچى بولغانلىقى ئۇلار باشقۇرغان ئۈچ
بۈيۈك دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلىرىنى ناھايىتى يېقىن قىلدى.
شۇڭا بۇ ئىككى كەڭ دىياردا تىنچلىق بەرقارار بولۇپ، شايبانىخان تەرەپ تىنجىدى.
ھەتتا شەرقىي تۈركىستان بىلەن ئۇلار ئارىسىدا بىر روھىي مەدەنىي ئالاقىلار ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىپ،
ئىچكى تۈركىي مەدەنىيەتنى يېڭى بىر سەۋىيىگە يەتكۈزۈش بىلەن تونۇلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ XVI ئەسىر
ميلادىيەدىن بېرى ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق تەرەققىياتىنى نامايان قىلىپ
كەلگەن ئۇلۇغ خۇراسان-ھىرات مەدەنىي مائارىپى بىر يېڭى باسقۇچقا كىرگەن ئىدى.
سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتى تەخمىنەن 168 يىل ياشىدى. بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى 48
پادىشاھنىڭ قول ئاستىدا ئالغان قەدىمىي يەكەن شەھىرى بولۇپ، ئۇ بۈيۈك مۇسۇلمانلار ئارىسىدا
تونۇلدى. دۇنياۋى مەھەندىس ئۇلۇغبەگنىڭ رەسەتخانىسىغا ئوخشاش قەشقەردىكى
تارىخىي ئۈستىگە ئۇلگىلىك رەسەتخانا قۇرۇلدى. پايتەختتە ئالتۇن مەيدانىدا
ناملىق مەدرىسىلەردە شەرقىي تۈركىستاندىن ئاشقىرى بۇخارا، سەمەرقەنتلەردىن
ھەتتا ھىندىستاندىن تالىپلار كېلىپ ساۋاق ئالدى. ئۇلاردا ئاجايىپ مۇزىكا ئۇستازلىرى ۋە
شائىر ئابدۇرەشىدخان مۇزىكىدىن دەرس بېرەتتى. كۆپچىلىك ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام ئورۇنلىرى
بۇ دۆلەت زامانىدا ئون ئىككى ئورۇنغا كۆپەيتىلىپ، ئۇنىڭغا (نۇتۇق) چۈشۈرۈلدى.
قەشقەردە ئاۋاز مۇزىكا ئىلمىدىمۇ تۈرلۈك نامايان بولۇپ، خەلق ئاممىسى مەشرەپ-
لىرى ھەققىدىكى خەلق ئەسەرلىرى (دراممىسى) ئىشلەنگەن ئىدى. سەئىدخان ئىنىسى

مۇھەممەت ئەلىخان، جىمىل ئوغلى ئابدۇرەشىتخان، ئۇنىڭ جامائىتى ئامانىسا-
خان نەفىسى، قەدىرخان، ئاقسۇلۇق يۈسۈپ قەمەرى، ئاقتۇشلۇق جىلالى ۋە
قاسىم قەلەندەر قاتارلىق ئەدىب، شائىرلار، مۇزىكاشۇناسلار، مۇنەججىم ۋە ئۇلارنىڭ
كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئەمگەكلىرى بىلەن. بۇ دەۋر ئەدەبىيات يۈزلىگەن دىۋان، رىسالە، قامۇس
ۋە تارىخلار يېزىلغانلىقىغا تۆھپە قوشقان ئىدى.

بۇ دۆلەت 1688 - مىلادى يىلى ئاپاق خوجىنىڭ خىيانەتچىلىك تۈرتكىسى بىلەن
جۇڭغار كۆچمەنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، يەنە ئاپاق خوجىنىڭ ئۆزىگە
ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. بۇ دەۋرنى سەئىدىيە ئورىغۇدا دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسما-
ئىل خاننىڭ بۇ قوزغىلىشىغا يول قويغان ئىدى. ئاپاق خوجىنىڭ ساتقۇنلۇقى
تۈپەيلىدىن ئۇچقۇن قولى ئېغىر بولدى. ئۇ جۇڭغار كۆچمەنلىرىگە ھەر
يىلى 36 مىڭ چەت زەر ماتا بىلەن 100 مىڭ سەر ئاق كۈمۈش ئېلىپ تۇراتتى،
ۋەتەننى خايىنلارچە ساتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ساتقۇنلۇق ئاپاق خوجىنىڭ
سىياسىي دەۋرىدە ھەممە يەرگە يېيىلغان، ئىسيانچىلار، قاتىللار
ۋە بۇزغۇنچىلار، جىنايەتچىلەر — قاتارلىق ئۇرۇق-سوڭلاق ۋە سىياسى تەرىپىدە
چېقىلىشقا يول بېرىپ، ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدىكى ئىچكى تا-
لىشىشنى كۈچەيتىۋەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە دۆلەت ئاھالىسى چاچاڭ سىياسىي
قالايمىقانلىشىپ، مىللىي ئىقتىسادى چۈشكۈنلىشىپ، مىللىي مەدەنىيەت ئېغىر زەخىم-
لىك دەرىجىدە ۋەيران بولدى. بۇ ھال جۇڭغار كۆچمەنلىرىنىڭ بىر ئوتلاق
ئۆيىگە دېگەندەك ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا يول ئېچىپ بەردى.

لېكىن بۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي بۆھرانلاردىن بىردىنبىر
چۆچۈپ كەتكەن ئاپاق خوجا كېيىنكى دۆلەتنى ئۆزى باشقۇرالمايدىغان-
لىقىنى بىلىپ، بۇ دۆلەتنىڭ سەئىدىيە خانلىرى نەسلىدىن ئۆزىگە قول قويۇپ قالغان
ساقلىنىپ قالغان ئىسمايىل خاننىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن خاننى قوشۇل-
غە ئېلىپ كېلىپ تەختكە چىقىرىپ، ئۆزى دىنىي ھوقۇقنى ئالغان ئىدى.
مۇھەممەت ئىمىن خان قولىدا ئاپاق خوجىغا تاقابىل ئىدى. ئۇ دەۋرنىڭ
سەئىدىيە دەۋرىنى قالغان مىللىي قوشۇنلىرىنى يىغىپ، تەرتىپكە سېلىپ،
ئەۋۋەل باسقۇنچى جۇڭغارلارنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ تەۋرىنىشكە سېلىنى
تازىلىدى. ئاندىن ئەرچىن ۋادىسىنى ئۆزىگە ھەمدە بازا قىلىپ، ئاقسۇ، كۇچار

ۋە ئىسيانلارنى ئاۋۋال قىلىپ جوڭغارلارنى قالتاي، تارباغاتايغا قاراپ سۈرگۈن - بەند قىلىدى. ئۇرۇشقان ئولجىلار بىلەن قەشقەر غەيبىيسى كېلىشكە ئاپپاق خوجىنىڭ خاتۇنى ھەزرەتلىرى ئۇنىڭ سۆزلىرى قەدەت يەرلىك بىلەن ئۇرۇل- تەردى. بۇنىڭ بىلەن دۆلەت يەنە قالايمىقانلىشىپ، ھاكىملار بىر- بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ ئىچكى ئۇرۇشنى ئەۋج ئالدۇرۇپ كەتتى. مۇھەممەد ئىمىن خاننىڭ ئەۋلادلىرى پادىشاھلىقنى ساقلاپ قېلىش نىيىتى بىلەن ئۇنىڭ ئوردىسى، قو- مۇللىكى ھامىلىرى قەشقەرلىكلەرنى يەنە بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. ئەنجۈمەن قوزغى- تە يەرنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئەمەلدار ئارقىلىق بىر-بىرىگە قاچقانلىقتىن قەشقەر ئاقساقاللىرى ئۇچ چوقۇرنىيان ئاغىرلا پاشالاتقان جۇڭغار سېلىك ئەيماق رەھبەرى ھاكىم سۇلتان ئەسلىك كىشىنى قەشقەرلىكلەر خان قىلىپ كۆتۈردى.

بۇ 1715 - يىلىنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى ئىدى. 1720 - يىلى قەشقەر- لىكلەر ئاپپاق خوجىنىڭ قىرغىزنى ئاختىرىپ خوجىجاننى ئەۋلادلىرىنى ۋە باشقا پاناھ تىلەپ چىقىپ كەتكەن قەدىمىي قاراخانىلار نەسلىدىن بىر قارا- تاغلىق «دانىيال خوجىنى چاقىرىپ كېلىپ، ئۇلارغا خان قىلىپ، ھاكىم سۇلتاننى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ يانغۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر دىيارلىرى يەنە ئىچكى، ھەمدە مەدەنىي-ماددىي ۋە ئىقتىسادىي ئۆزلۈكسىز پاتقاققا پاتتى. مىل- لەتپەرۋەرلىك قايتا باش كۆتەردى.

ئەلۋەتتە، بۇ دەل ئەمەلىيەتتە جوڭغار تەرگىسىدىكى دۆلەت بولۇپ، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تولۇق مۇستەقىل ئەمەس ئىدى. لېكىن ئۇ ئاساسىي مۇستەقىل قارا-خا- نىلار دەۋرىنى باشقا دانىيال خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قولغا ئېلىپ قەتئىي بەدەل بەدەل تۆلىگەن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئىرادىسىگە تولا قوللاشقان تەدبىرلىك ئۆتكۈر تۇغلى - شائىر ياقۇپ خوجا ئەرشى بىلەن ھەمدە ھاكىم يەنە سۇپى خوجىلار جۇڭغار ھەمدەت قىلدى. بولارنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ خوجا بىر تەرەپتە قەشقەرلىك ۋاللىغىنى ئىشلەپ تۇرۇپ ئۆتكۈنچى ئەۋەتتى ھۆممەت ۋالىيەت، ئاھىيەلەردىكى جوڭغار يېرىدىكى كىشىلەرنى ئازاد- لىدى. ئاندىن خوجا ئىرادىسىدىكى تۈرگۈن قاراقىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ، بىردىن جوڭغارلاردىن بولۇنۇپ چىقىپ، قەشقەرلىكلەرنى مۇستەقىل قىلغان ئىدى. ئاكىسى ئەرشىنىڭ بۇ مۇستەقىل دۆلەتنىڭ

خانلىقىغا كۆتۈرۈپ، ئۆزى ھەربىي خىزمەتتە قالىدۇ. دۆلەت مەركىزى يار-
كەن شەھىرى بولۇپ خوتەن، ئۆز بېقىنىشىدىكى جاھانگىرخانغا، ئاقسۇنى ئىنىسى
ئىبراھىمنى خانلىققا قالدۇرۇپ، ھەربىي ھوقۇقنى قولىغا مەركەزلەشتۈرۈپ ئاتالىق
ئىدى يەھيا خوجا خىزرانى ئەمىر ئەتتى.

بۇ 1740 - 1850 - يىللار ئارىسىدىكى ۋەقەلەر ئىدى. مەخسۇس ئۆگىنىپ ئۇر-
تارىخچىلار بۇ دۆلەتنى «خوجا جاھان ئەرشى دۆلىتى» دەپ زىكىر قىلىشىدۇ. مىللىي
مەدەنىيەت ئىنكاسىتا كېلىپ، سەئىدىيە دەۋرىدىكى ھەممە يۇقىرى سەۋىيىلىك دېيىلگەن قېلىپىغا
چۈشتى. يەنە شۇ ھامان تۈركىي، ئەرەب، پارس تىللىرىدا ... تارىخنى كۆپلىگەن
ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەنلىكى مەلۇم ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن «خوجا جاھان ئەرشى دۆلىتى» ئۆزىنىڭ ماھىيىتى ئېتىبارى-
دىن خوجىلارنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن ماھىيەتلىك قالغان مۇرەككەپ ئەھۋال-
نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇ ئۆز ۋاقتىدا كېيىنكى قارىماي ئىلىغا خانلىق بىلەن
ئۆز مەزمۇنى بىر دۆلەت بولغان ئىدى. بۇ دۆلەت ئەرشى ئۇيغۇر
يېزىقىدىكى قانۇنلارغا تولۇق ئۇيغۇن قاراپ قىلماي ئىدى. ھەممە ئىسلام سۇ-
لتانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىدە ئەقىدىلىرى بىلەن مۇسۇلمانچە تەلىپى ئېلىپ
بېرىلىشتىن تاشقىرى، مۇھىم ھوقۇق مەلىكىنى ئاخىرقى خانلىقلىرىنىڭ ۋە خوجىلار
ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دۆلەت ئۆزىنىڭ
تۈگىشى ئالدىدا (1867 - 1877) دەۋرىدە مەھەللىلىك ئىچكى بىلەن
خەلقلەرنىڭ قوزغىلىشىنىڭ چوڭ كۆلەملىك بولغان ئىدى.

ئەمما بۇ دۆلەت ئۆز دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا خاقانلىرىنىڭ ئى-
زىدىن ئىچكى ۋە خەلقئارالىق دۈشمەنلىكلىرىگە قارشى كۈرەش
ئېلىپ بارالىغانلىقى، قولىدىن كەلگەن قەدەر ئاتا يۇرتنى قوغداپ كې-
لىشكە بولمىدى يا كۆزگە ئىلىنمىدى. مۇشۇ سەۋەبلىك ئېنىقلاپ يار-
1864 - 1865 يىللىرى جۇڭغار ئەۋلادلىرى تەرەپتىن پايدىلىنىپ قالماق باس-
قۇنى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا قارشى يۈرۈش قىلىپ، خوجا-
جاھان ئەرشى دۆلىتى بىر نەچچە يىللىق ئۇرۇش ئارقىلىق يىقىلدى. دۆلەت
ئورنىغا يەھيا خوجا خىزرانىي باشلىق دۆلەت ھەممىنى بويسۇندۇرۇپ
غەنىيمەتلەرنى تالان-تاراج قىلىپ، ئەگەشكۈچىلەرنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا-
نى خاتىرجەم قىلدى. خوجا جاھان ئەرشى مانا مۇشۇ كېيىنكى

خانىنى تارقىتىپ ئۆز قولى بىلەن ئۆز دۆلىتىنى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا تۇتقۇزۇپ بېرىپ، ئۆزىمۇ تارىختىن يوقىلىش جەم - جەمەتلىرى بىلەن يوقىلىپ كەتتى. خىتاي باسقۇنچى قوشۇنلىرى ئۇ قىلغان دۆلەتنى ١٧٥٩ - يىلى ئىشغال قىلىپ ئۆز قوللىرىغا ئېلىپ قالدى.

ئەلۋەتتە، بىرلىك مۇتلەق يەككە ھۆكۈمران دۆلەت ئەربابى خوجا جاھان ئىد- يىيىسى: «بىھۇدە قان تۆكمەسلىكىمىز كېرەك» - دېيىشى ئەمەلىيەتتە ئەمەس ئىدى. ئۇ قىلغان مۇھىم ئىشلىرى سەۋەبى بار ئىدى. بىرىنچىدىن، ئاپاق خوجا مۇرىتلىرى مۇھەممەد ئىمىن خاننى ئۆلتۈرۈش بىلەن قالماي، ئۇلار دىنىي بولۇپمۇ چىققان قوغۇل، قوريان ئوغۇللىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ قارىخان بەگ (قوغۇل)، ئىمىن خانلىق (قوريان) ئىسلامىيەت ئۆز ئەھلىيىتىدىن ئىرشادلىق ئىدە- بەرلىكىدە ئۆز ئاتالىغا جۇڭغارلارغا قارشى ھەرىكەت قىلىپ، ئۇ قىلغان ئىـ- چىسىنى قولغا چىققان ئىدى. ئەمما ئۇلار دىنىي ئەھكاملىرىنى تارىخچى دوقشىمىز خىتايلار دىنىي ياردەم سورىدى خاتالىشى. ئىككىن- چىدىن، ئەمدى ئەسلىدە خىتاي چېرىكلىرىنى باشلاپ كەلگەن ئۆزلىرىدە تۇلۇپ ئاز دوقا ئەسلىدە ياتقان ئاپاق خوجا نەسلىدىن بۇرھانىدىن قاتارلىق ئىسلامى خىتايغا بىر ھۆرمەت ئەدەب بار ئىدى. خىتاي ياردەملىشىپ ئۆز ئۆزلىرى- نىڭ قول چىقىشقا ئالىيىسى، خوجا جاھان دۆلىتىگە قارشى چىقتى. مانا بۇ ئىككى ھال خوجا جاھانغا ئۆز خىتايغا قوشۇلماي قىلىپ، خەلقنى قوغدالمىغانلىقى ئارقىلىق ئاسان دۆلەت ئەسلىدە ئەمەس ئىدى. بۇ دۆلەت ئىسمى ئەنە شۇ قانات ئېچىلىش خاھىشى بىلەن ھەل قىلىپ بولالمىدى.

دۆلەتنىڭ دۆلەت ئىشى - ئۇ ھەر بىر ھۆر دەمەمۇلىك ئىشى ئەمەس، دۆلەتنىڭ نىسپەتەن قانچە قاتتىق قوللۇق مەخلۇق بىلەن مۇئامىلە قىلىنسا خەلقنىڭ شۇنچە مۇھىم مىللىي تۈرى قىلىنىدۇ.

تۇرغۇنلۇقىغا نىسبەتەن قانچە مۇقىملىق تەرەققىيات ئىستىقامەتى تۇرغۇزۇلمىسا
مەملىكەت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش ھەم تۈزۈمچىلىك ھايات بىرقادار
بولىدۇ. خوجاجاھان ئەنە شۇنداق بوشاڭلىقنى پايدىلانغانىدى.
ئەسىرلىك ئەمىر ئۆز ئۆتنىڭ ئاقىۋەتى قىلماي قولىدىن كەتكىنىنىڭ سەۋەب-
چىسى بولدى.

خوجاجاھان دۆلىتى مۇنقەرز ئېتىلگەن 1760-يىلىدىن بەدەۋلەت دۆلىتى
قۇرۇلغان 1864-يىلغىچە بولغان 104 يىللىق ئارىلىق شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ
تارىخىدا مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرى ئالاھىدە ئەۋج ئالغان دەۋر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ
دەۋر سىياسىي كىتاب قىلىپ ئېيتقاندا «مۇداپىئە كۈرىشى» «دۆلەتنى قايتا قۇرۇش
كۈرىشى» بولۇپ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. ئۇ ئۇزۇنغىچە پەقەت خىتاي مۇستەملىكىچىلىكىگە
قارشىلىق بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. دەۋر-دەۋر كىچىك توپىلاڭ يۈزبەرگەن كۈرەشلەر ئېلىپ
ئالىدۇ. بۇ بىزنىڭ كۈرەشلەر ھەرقانداق نەتىجىسىز بولمىدى. ئۇنىڭ ھەربىرى تارىخىمىز-
دا ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇپ بىر-بىرىگە تۈرتكىلىك بولسا، ئاخىرى ئۇلارنىڭ ۋەقەلىرى
مىللەت نامى بىلەن ... ئاتالغان «بەدەۋلەت دۆلىتى»نىڭ قۇ-
رۇلۇشى بىرمەسلىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنى تەسىس قىلدى. بۇ دۆلەت ئۇلارنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ كەڭ كۆلەمدە
قىسمىدا ئۆز زامانىدىكى ئۇچۇن خەلق ئېتىقادى بىلەن بىرلىكتە ئون تۆت يىل ئۆمۈر سۈردى. بۇ يىللار،
قەشقەر، ھۆكۈمەت نەزەرىدە كۆرۈلمىگەن شەھەر قۇرۇلۇش تۈزۈلۈش كۆرۈلگەن بولدى. ئاپاق-
خوجا مازارى بىلەن ھېيتگاھ جامەلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئاپاق خوجا خانىقاسى
بىلەن بىر نەچچە زەمىن-مەدرىس سېلىندى. قەشقەر، خوتەن، ياركەند
ھەم ئاقسۇ شەھەرلىرىدىكى بوستانلىقنى مەدرىسەلەر ياخشىلىنىپ، مىللىي مەدەنىيەت-
سەنئەت ئەنەنىسى كەڭ داۋام قىلدى. بۇ داۋامەت ئۇچۇن دۆلەت ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن
ماددىي ھەم مەنىۋى خەزىنىلەر ئارا بولدى. نەتىجىدە ماھىيەتتە ھېكىم بەگ غېرىبى، ئۇبەيدۇللا
موللا شاكىر، ساۋدا ئاخۇن ناقىس، موللا موسا سايرامى كەبى ئېسىل بىر تۈركۈم
شائىر ۋە تارىخچىلار مەيدانغا چىقىپ، ئۇلارنىڭ كۆپلىگەن ئەدەبىي ھەم تارىخىي ئەسەرلىرى
يېزىلدى. پاكى ئەرەب-فارس تىللىرىدىكى ئۇيغۇر تىلىغا كەلتۈرۈلدى.
رۇسىيە ۋە ئەنگلىيە بىلەن تىجارى دىپلوماتىيە ئەربىسى بىلەن ... ئالاقىلار ئور-
ناتىلىپ، شەرقىي تۈركىستان مىللىي قوشۇنلىرى يېڭى قورال-ياراقلار بىلەن قوراللاندۇرۇلدى.

سودا-تجارەت وە قول ساناﺋتى شرقدە رواج تاپتى. بو ملكەت نجىدە دە سلايقى
ييللىرى توختاپ قالغان چەتئەل ساناﺋت ماللىرى ئورنىنى يەرلىك ملى قول ساناﺋتى تولوق
ئىگىلەپ قالدى. بو شەكىلدە بارلىقلارنى ئەينى ھايات كەمزىدە كۆرگەن دولەت كاتىپى شاش ئىيمە
مۇھەممەد ئۆزىنىڭ «ئەزەپەرنامە» ناملىق ئەسىرىدە ئاستاندا شۇنداق تەرىپلىگەن ئىدى:
«بۇ زامان شۇنداق بىر ھوسنا وە مەمۇر زامان بولۇپ ئىدىكى، توبراقلىرى قوي ئۈستىگە ئۆزگەلا تۇرۇ...»
ئەمما ئېيتىش كېرەككى، شۇنىڭغا قاراشلىق شۇھرەت شارائىتتا ئۈستىدە كەشت قىلغان بۇ
دولەت ئۆزىنىڭ ئىچكى ھەم تاشقى ئىشلىرى ھاقاسى تۈزۈپ يولى يەنە خىيالور بەنجەسكە
چوشۇپ قالدى. ئۇ ئىچ خاتالىقلار بىرىنجىسى - بەدەۋلەت ئىشلى مەقياسىدا قورۇلغان
ئىشلى سولتانلىقنى بىلەن بىرلەشمەي، يالغۇز بىرلىشىش خالىمىدى. ئىككىنچىسى تاشقى سىياسە-
تتە ئەنگلىيە وە روسىيە ئىرى بىلەن باشلانغان خارجى ئالاقىلىرىنى رەسمى دىپلوماتيە دەرىجىسىگە
كۆتۈرەلمىدى. بۇ مەسىلىدە دولەت باشلىقلىرى ئابىزلارق قىلدى. ئەگەر ئىككىلا شۇ گۇنارىدە
دۇنياغا قويۇلىپ بەكە قىلغىدە، ھېچ بولمىغاندا ئۆزىنىڭ خەلق ئارا خوتۇق كىتابلىرىدا تارىخى ئىسمى
ساقلىنار ئىدى. ئۈچۈنجىسى: ئەشەدىن دولەت باشلىقى ياقۇپبەگ قوشبېگى باشتا بىر
قەدەر دولەت سوۋېتىگە ئىگە بولۇپ، ئىنسانى ئەخلاق دائىرىسىدە ئىش ئىلىپ بارسىمۇ، ئەمما ئۇ
كېيىن ئۇ قىلىپدىن چىقىپ تۈرلۈك ئەخلاقسىزلىق ئوپسانلار بىلەن ئابرويىنى يوقۇتۇپ قويغان ئىدى.

ياقۇپبەگ دىگەن بەگكە،
بىر كۈن چىقمىدى جەڭگە...

مانا بۇ ئۇنىڭغا شەرچى ئىشنىڭ ئەڭ بىسار خەلق تەرىپىدىن بېرىلگەن دورۇس باھا ئىدى.

بەدەۋلەت دولىتى 1877-يىلى باھاردا زوزۇنگتاڭنىڭ قوللى قانلىق مۇستەملىكچى
قوشۇنلىرى مەنغە رەزىلىكتە ئىچىرتىپ، يوق. دەمىسى ئۇيغۇر سىرىدە مانجور-خىتاي ھاكىمىيەتنىڭ
يېڭى ھەرب خانلىق زولۇمىنى ئورناتقان بولسىمۇ. ليكىن قەشقەرىيە تەرەپتە يېتىلىپ
بىر سىللىق قوشۇنىنىڭ ئۇلارغا قارشى ھەركەتتە تۈختىمىغان ئىدى. ئۇ يېڭىلمەس قوشۇن
بەدەۋلەت دولىتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئەسىر لەشكەرلىرى بولۇپ كوپ سەرملىك ئىشلارنى قىلغان
ئاتاقلىق ماھمۇت ھېكىم بەگ غوجىبىنىڭ جەسۇر پېدائى قىسىملىرى ئىدى. بۇ قىسىم دولەتنىڭ تۈرۈدە
يولىك سەلتەقلىرى بىلەن قىرالانغان يۇلغۇپ ئارقىدىن تاغلىرغا چېكىنگەن ئىدى. ماھمۇت-
ھېكىم بەگنىڭ ئۆزى بولسا، بەدەۋلەت دولىتى قۇرۇلغاستىن بۇرۇن خىتايلارغا قارشى بوتاغ-
لاردا ئۈچ يىل پارتىزانلىق ئۇرۇشلىرىنى ئىلىپ بېرىپ نەتىجىدە ئۇيغۇر خەلقى تۇرشاقلىرىدا
ئۆز ئىزگەرىنى تاپقان ئىدى.

شەخسى قابىلىيەت جەھەتتىن ماھمۇت ھېكىم بەگ غوجىبى باتۇرۋەت، بىلىملىك،

ئۆتكۈر سۆزلۈك تارىخچى ھەم شائىر كىشى ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرى دىۋانلىرى بىلەن تارىخىي ئەسەر-
لىرى خەلقىمىزنىڭ ماۋجۇت ئىدى. بۇ جەمەت - ئۇرۇقى تۈركىستانلىرىدىكى خالىق بىلەن
قاھىر بەگ دېگەن كىشى 1830 - يىللىرىدىكى مىللىي ئورۇشلاردا مانجۇلارغا قارشى قەھرىمانلارچە
قوربان بولغان سەيپۇللا نامى تارىخلاردا ئاتىلىپ كەلمەكتە ئىدى. (چ. چ. ۋەلىخانوۋ
II - جىلت 362 ب). دېمەك بۇ زات بۇرۇنقى نەسلى نەسەبى بىلەن خىتايلارغا قارشى قوزغالغان
مىللىي قەھرىمانلار ئائىلىسىدىن ئىدى.

ئەلبەتتە، بۇ باتۇرلار قاتتىق قاتتىق كىچىك بىر مىللىي قوشۇن بىلەن كۆپ سانلىق زەبەر-دەس-
تاخانلىق قىسىملىرىغا بەرداشلىق بېرىشى مۈمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئاقسۇدىن چېكىنىشكە
مەجبۇر بولغان زور - زور ئاتلىق قىسىملىرىغا قارشى ئۇلار تۆت ئاي كۆرەش قىلىپ، ئاخىرى بولمىغاندىن
كېيىن بوزدۇنقى ئىنقىلابچىلار شۇلار بىلەن ئەنجان تەرەپكە قېچىپ باشقا يانغا ئۆتۈپ، ئۇ يەردە
ئالتە ئاي تۇردى. بۇ ئادەملەرنىڭ ۋەتىنىگە قايتقان ساداقەتمەنلىرى ئۇلارنىڭ يېڭى
كەلگىنىگە تەلەپ قىلىپ، خىتايلار تىنچىمىغاندىن كېيىن خىتاي ئەمەلدارلىرى ئۇلارغا ئۆز پىكىرلىرىنى
ئاشكارىلىق بىلەن بىلدۈرۈپ، يېڭى كەلسە قەشقەردىكى ئەمەللەرنى بېرىشكە ۋەدە قىلىپ، بۇ
ۋەدىسىنى قەتئىي نەزەر، ھەر نېمە بولسىمۇ ئۆز يۇرتىغا بولۇش قارارىغا كەلگەن بىر قانچە
قوشۇنلىرى بىلەن يەنە ئۇلارنىڭ ۋەتىنىگە كېلىپ، قەشقەردىكى ئەمەللەرنى قولغا ئالدى.

بىراق بۇ ئىرادىسىگە چىدىمىغان خىتاي ھۆكۈمىتى ھەر يىلى تەجرىبىلىك بولمىغان
ئەسكەرلەرنى ئەۋەتىپ تۇردى. قەشقەرگە يېقىن 3-4 ئاي ئىچىدە بىر قانچە خىتاي جاللات-
لىرى ئۇنى قولغا ئېلىپ، ئۈرۈمچىدە تەرەپدارلىرى بىلەن ئۆلتۈردى. ئۇلارنىڭ قوللىرى زىندانلاردا يېتىپ،
ئۇنىڭ ئاجايىپ باي تارىخىي قول يازمىلىرى باشقىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، قالغانلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كۆيدۈر-
دى. مەرھۇم 1900 - يىلى سۆزلىگەندىن كېيىن كەلگەن قەشقەردە يېزىپ بەرگەن مۇھىم بىر ئەسەر
دە شۇنىڭ بىرىنچى قورباني ئىدى. شۇنىڭ بىلەن XIX ئەسىردىكى ئۇيغۇر دۆلىتى-
بەدەۋلەت دۆلىتىنىڭ تەسىرى تامامەن ئاخىرلاشقان بولدى.

ھەقىقەتەن ھەم بەدەۋلەت دۆلىتى شەرقىي تۈركىستان خەلقلىرىنىڭ بىردىنبىر مىللىي دۆلىتى
بولۇپ قالدى. ئۇ مۇنەۋۋەر زات ئۆزى قۇرغان بىلەن خىتايلارنىڭ ئۇيغۇر يېرىدە ئىككىنچى قېتىم
بىر دۆلەتنى باشقۇرۇشتا ئۇنىڭ ئۆچمەس ئىزى قالدى. ئۇ مۇستەملىكە سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ
ئىچكى جەھەتتىكى بىرىنچىسى - خىتاي تەسىرلىرى زور - زور ئىنقىلابچىلارنىڭ قانلىق باستۇرۇشىدىن كېيىن
ئۇيغۇر توختىماي ئۈچ يىل داۋام قىلدۇرۇپ، ئىلگىرى ئىسلىھاتنىڭ مىللىي ئۇرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىپ-
تېخىمۇ ئېغىر قوزغىدى. قەشقەردىكى مۇستەبىتلەر بىلەن ئەسكىرىي ساداقەتمەنلىرى ئارىسىدىكى
ئۆچ ئۆلۈمچىلىكتە ساقلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا سۆزلىرى ئۇنى قوشۇپ ...

ھەلىق قاسام . شەھىدلەرنىڭ قانلىرىغا قاندۇرىمەن .
ئىككىنچىسى ، خىتاي مەمۇرلىرى بولسا بىر قىسىم ئىستىلاچى توغرىسىدىن باشقا ئۆزلىرىنىڭ يەتكۈزدى .
ئامەدى تالاپچىلىقىغا ئۆتۈپ ، دەھشەتلىك نەسەب قالغان پاھىشە شەھەرلىرىگە رىشۋەتخور بىردىغان
زەردور سوزلىرى بىلەن . قاتارلىق غايەت تالاپچىلىك كۆچەيگەن كىتابلارنى كەلگەن نوسخىلىرى
تارقىتىپ ، ئۆرپ - ئادەتلىرى يەرلىك بىلەن ئاسانلا ، يەرلىك دېھقانلارنىڭ قانۇنى دەستۇرىنى ئاياغ-
دوردى . ئاندىن بىر نەچچە قىتىم تەركىم - تەركىم ھەمچىگىل سىياسىي ، دىنى زاتلارنىڭ قار-
شىلىقىنى بوشاشتۇردى . ئۇچىنچىدىن بولسا ، خەلقنى ئاسسىمىلە قىلىش بىلەن يۇرت (1881) ،
پامىر (1895) توغرىسىدىكى ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاننىڭ زىمىنىنى كىشىنىڭ زىمىنىغا
قالدۇردى . بۇ زەنجىر 1930 - 1945 - يىللاردىكى مىللىي كۆرەشلەردە ئۈزۈلمىدى .
خىتاي موستەملىكىچى قاتىل كۈچلىرىنىڭ ھەددى ھېسابسىز ۋەھشىيانە ئۇسۇللىرى
بىلەن ئۆزلۈكسىز يۈرگۈزگەن بېسقۇنچىلىقلىرى نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركىستاندا بەدەۋلەت
دۆلىتى مەغلۇبىيەتكە قاتتى 1930 - يىللىرىغىچە بىر مۇنچە ئەھمىيەتلىك مىللىي قوزغىلاڭلار
باستۇرۇلغان تەقدىرىدە كەلگەن ئىدى . بۇ ئارىدا دۇنيادىكى چوڭ - چوڭ سىياسىي ئۆزگىرىشلەر دېگەن
ئۇچ جاھاننىڭ سىياسىي ئۆزگەرتتى . بۇ ئىنقىلابلار شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ
جەڭ قىلىشىنى ئىمكانىيەت قىلدى . مەسىلەن ، 1917 - يىلى خوشنىدارى روسىيەدە بايانغۇر-
لىيەدە يېڭى ھاكىمىيەت بارلىققا كەلتۈرۈلگەن ئىنقىلابلار بىلەن دەل شۇ مەزگىلدە
تۈركىيە ھەم ئافغانىستانلاردا يېڭى ئۆرلەش ئاتا تۈرك ۋە ئامانۇللاخانلارنىڭ
ئېلىپ بارغان ئىشلىرى شەرقىي تۈركىستانغا تەسىر كۆرسىتىپ ئۇ 1931 - يىلى قۇمۇلدا
باشلانغان مەشھۇر خوجا نىياز ھاجىمنىڭ ئىنقىلابىنى يېتىپ شەرقىي تۈركىستان
بويلاپ قانات يايدۇرۇپ تەرەققى بولغان ئىدى .
بۇ مەزگىلدە شەرقىي تۈركىستاندا تۇرغان يەنە بىرى ئاستىدىكى سېرىيم ئۇيغۇرالىزم ۋە سېرىيم
كاپىتالىزم تۈزۈمىگە كىرگەن بىر كونا موستەملىكە قالاق جەمئىيەت ماھىيەتى ئىدى . خىتاي
موستەملىكىچىلىرى بۇ تۈزۈمنى پايدىلىنىپ خەلقنى ھامان تىزگىنلەپ قارا قۇيۇقلۇقتا تۇتاتتى .
لېكىن شۇ مەزگىلدە قارىماي كۆزى ئۇچۇق سودىگەرلەر تۈركىيە ، ياپونىيە ، ئەنگىلىيە ۋە گېرمانىيە
قاتارلىق جەھەت ئەللەر بىلەن ئالاقىلەر ئورنىتىپ ، غۇلجا ، قەشقەر ، ئۈرۈمچى كەبى چوڭ شەھەر-
لەردە جەدىدىزمنى تەرغىب قىلىشاتتى . غۇلجىدا قورۇلغان ھۈسەيىن باي ھاجىمنىڭ
بولغارى زاۋۇتى ، قەشقەرلىق تاتلىق خوجىلىرىنىڭ ساراڭگە زاۋۇتى ، ياپونىيەدە چىققان-
غان «ياش تۈركىستان» ، شەمىلىك مەجمۇئە بىلەن گېرمانىيەدە چىققان «مىللەت يولى»
مۇنداق ئەسلىرى شەرقىي تۈركىستان بويىچە تارقىتىلدى . مانا بۇ شۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ قاتاردا

دىگەنلەرمۇ ئۇنىڭ نەتىجىسى ئىدى .

ۋەزىيەتنىڭ مۇشۇنداق مۇرەككەپ بولىشى تەييارلىقلىق قوزغىلاڭ قوزغىلىشى يارىتىلىشىنى بىلەن
شەرقىي تۈركىستاندا مۇھىم ئۈچ سىياسىي ئېقىم شەكىللەنگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئاۋالقىسى سوۋېت
ئىتتىپاقى تەرەپدارلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا ئەينى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكىگە ئوخشاش بىر بول-
مىسىمۇ، كېيىنكى سىياسەتكە قاراپ ماڭىدىغان بىر سوتسىيالىستىك ھاكىمىيەتنىڭ بەرپا بولۇشىنى
خالايتتى. بۇ ئېقىم بىلەن ئۇزۇن زاماندىن بېرى ئۆزلىرىنى ئابدۇللا داموللا، ئابدۇ-
كېرىمخان مەخسۇم، ئابدۇراخمان ئەپەندى، مەنسۇر ئەپەندى، زوھۇرىدىن ئاخۇن، بەشە-
رىپخان، قاسىم ئەپەندى قاتارلىق كىشىلەر تۇرغان ئىدى، ئىككىنچىسى، سابىق مىللىي مۇستەقىل-
چىلەر تەرەپدارلىرى ئىدى. ئۇنىڭغا مۇللا ساۋۇت داموللا، مەسئۇد ئەپەندى سابىرى، مولىيەت
ئىمىن بۇغرا، ئەيسا بەگ كەبى ئوخشاش تۈركىيە ۋە غەرپ شەرقىدە ئوقۇغان مۇتەپەككۇرلار باشچىلىق
قىلدى. ئۈچىنچىسى، شەرقىي تۈركىستاندىكى كونا خىتاي فېئودال ھاكىمىيىتىگە سەل-پەل ئۆز-
گىرىش كىرگۈزۈپ، ئۇنى ساقلاپ قېلىش نىيىتىدە بولغان خىتاي پەرەس كىشىلەر ئىدى. بۇ ئېقىمغا
دەل شۇ مەزگىلدە روسىيە ئارقىلىق ئۆتۈپ كېلىپ كومۇنىستلار جاھانگىر جىڭ-شۇرېن قولىدا
ئىشخۇيىلىق ھەربىي لاۋازىمغا ئىگە بولغان شىڭ-شىسەي بىلەن خىتايچە ئوقۇغان يېزۇپ
قاتارلىق كىشىلەر رەھبەر ئىدى .

سۆزىمىزنىڭ، بۇ ئۈچ ئېقىمغا مەنسۇپ ئۇنسۇرلارنىڭ ھەممىسى ئۆز مەقسەتلىرىگە يېتىش
ئۈچۈن خوجا نىياز ھاجىمدىن پايدىلىنىشنى ئويلىدى. خوجا نىياز ھاجىمنىڭ مەقسىتى بولسا
خىتاي زۇلمىغا قارشى چىققان كىشى بولغانلىقى خىتاي زۇلمىدىن قۇتۇلۇشنى خالايتتى.
شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا قانداقلا بولمىسۇن بىرەرسىنىڭ ياردىمى كېرەك ئىدى .

بىرىنچى بولۇپ خوجا نىياز ھاجىم بۇ ئۈچ ئېقىمنىڭ ئىككىنچىسىدىكى مۇستەقىلچىلەر بىلەن
بىرلىشىشكە رازى بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى مۇستەقىلچىلەر ئەينى زاماندا خوجا نىياز ھاجىم
ئىشەنگەن ئىسلام ئېتىقادى بويىچە «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرماقچى ئىدى. ئۇ ھەقىقەتەن
مۇشۇنداق بىر مۇددىئا بىلەن بۇنىڭدىن بۇرۇن گەنسۇدىكى قوراللىق تۇڭگانلار كۈچلىرىنىڭ
باشلىقى ماجۇڭيىڭ بىلەن كېلىشىپ، ئۇنى قومۇلغا تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ كېيىن چىقىشالماي
ئايرىلىشىپ كەتكەن ئىدى .

مۇستەقىلچىلەر ئېقىمىغا مۇللا ساۋۇت داموللا باشچى ئىدى. ئۇ تۈركىيەدە ئوقۇپ، كۆپلىگەن
چەت ئەللەردە بولغان بىلىملىك ھەم تەدبىرلىك كىشى ئىدى. ئۇ ئاخىرى جاپاسىز بىر ھەرىكەت بىلەن
1933-يىلى 12-نويابىر كۈنى قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، خوتەن بىلەن ياركەنتنى بىرلەشتۈرگەن
ھالدا «شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولدى.

ئۇنىڭ بۇ ئىشىغا مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا چوڭ ياردەم كۆرسەتتى. بۇ جۇمھۇرىيەتتە خوجام نىياز ھاجىم پەخرى رەئىس بولۇپ، باش نازىرلىققا موللا ساۋۇت داموللا ئاخۇنۇم، ھەربىي ئىشلار بويىچە ئوراز بەگ، مالىيە ئىشلىرى بويىچە ئابلى داموللا، خارىجى ئىشلار بويىچە قاسىم ھاجىلار بەلگىلەندى.

بۇ دۆلەت قۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ خېلى ئىلغار ئوتتۇز ماددىلىق بىر پروگراممىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. مەسىلەن، ئۇنىڭ ئىككىنچى ماددىسىغا مۇنۇ سۆزلەر يېزىلغان ئىدى: «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى خەلقىنىڭ بەخت-سائادىتى، دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ھاياتى، دىنى، مەدەنىيىتى، ئىقتىسادى قاتارلىقلارنى ياخشىلاپ ئەنجۇمەن ياكى خەلقئارا بىرلەشمىلەر بىلەن ئىتتىپاقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەشىش ۋە بارلىق كۈچى بىلەن خەلققە ياردەم بېرىپ، ئورتاق تىرىشچانلىق بىلەن ئاخىرقى مەقسەتكە يېتىدۇ!».

ئەپسۇسكى، بۇ دۆلەت مۇشۇ مەقسەتكە مۇۋاپىق ئۇزۇن ياشىيالمىدى. سەۋەپ، بىرىنچى ئىنقىلابچىلار بۇ جۇمھۇرىيەتكە قوشۇلماي، ئۇلارنىڭ ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن پەيت كۈتتى. بىراق بۇ پەيتتە ئۈچىنچى ئىنقىلابچىلار پەيدا بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ رەھبىرى دۇڭگەنلىك خىتاي ئىشلىق-شى سەي ياپونىيەدە ئوقۇغان ئۆزى ئوچۇق، شەخسىي قابىلىيىتى ئۈچلۇق كىشى بولۇپ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا يان بېسىشىنى پايدىلىنىپ قىلىشنى ئاللىقاچان كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغان ئىدى. بۇ ئىشلاردىن پايدىلىنىش قارارىغا كەلگەن ئىشلىق-شى سەي دەرھال خوجام نىياز ھاجىم بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى نەتىجىسىدە قارىيا پەيدا بولغان بىر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىرىنچى ئىنقىلاب پېشقەدەملىرىدىن ئابدۇللا داموللا بىلەن ئابدۇراخمان ئەپەندىلەرنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ ئۇلار يۇنۇسبەگ ئارقىلىق خوجام نىياز ھاجىمنى قولغا ئېلىشتۇرىدۇ.

خوجام نىياز ھاجىمنىڭ يېڭىلىق يولىدا ئىشىنىڭ ئەكىلۈتكە قوشۇلۇشى ئۇنىڭ خېلە تەدبىرسىزلىكى بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى رەئىس بولۇپ تۇرغان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى بەربات قىلىش ئۈچۈن بىردىن-بىر سەۋەپ ئىدى. ئەمما ئۇ ئاق دىل، ساددە ئىنقىلابچى ئىنساننىڭ تەتۈرىنى ئەسلا ئويلىمىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرىدا بولغان كېلىشىملەردە: «ئۈچ بىرلىك»، «ھەممىگە ئىشتىراك قىلىش»... دېگەن ئوخشاش چىرايلىق ئىبارىلەر بار ئىدى. بۇ ئىبارىلەرگە ئالدانغان خوجام نىياز ھاجىم ئەمەس، ئۇنىڭ سەپداشلىرى نەتىجىدە مىلىپ يوقالغان بىرىنچى ئىنقىلاب پېشۋالىرى ئابدۇللا داموللام بىلەن ئابدۇراخمان ئەپەندىلەرمۇ ئىشتىن كەتكەن ئىدى.

ئەپسۇس! مۇنتەزىم ئىشەنچ كۆڭۈل ئۈزۈلۈپ قالغانلىقى چېكىشتىن ئېيتىلغانلىقى

مەنىسى بولۇپ قالدى. يەنى ھېلىقى شېڭ-شىسەي خوجام نىياز ھاجىمنىڭ

قولىغا كىرگەندىن پايدىلىنىپ: «پاپىيېرلىرى ئاتالمىش ئىشپىيونلار»،

«پانتۈركىست» ... دېگەن نام بىلەن قولغا ئېلىپ مەلۇم ساندىكى ئادەملەرنى

باشلىق يۈزلىگەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى قولغا ئېلىپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام

جۇمھۇرىيىتى»نى ئاۋۇشتۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ئەلنى چېچىپ قالغان بىر نەچچە

ئېچىنىشلىق يەنە بىر ئاۋازە كۆرۈلۈپ تۈرمىلەردە دەھشەتلىك جازالارغا ئۇچراپ

بولغان ئىدى.

شېڭ-شىسەي دەۋرىدە 1933-يىلى قۇرۇلۇپ، 1943-يىلىغىچە ئو-

مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ھۆكۈمەت ئۆزىنى شەرقىي تۈركىستاندا خوجايىن

دەپ ئاتاپ، ئاشكارا ھۆكۈمەت دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، بىراق ئۆزى

شەرقىي تۈركىستاننى ئايرىم بولۇپ ئۆتكەن بىر مىللىي دۆلەت دەپ ھېسابلىيا-

لمايمىز. شۇڭلاشقا ئۇ چۈشەنچىدە ئىككى ئوتتۇرىدا ئوخشىمايدۇ، ئەگەر

ئۇ ھۆكۈمەتنى شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن بولسا-

يەتتە يىللىق تۆرە ئۈچۈن مۇقەددەس ۋە تىنىمسىز يېڭى باشلانغان ئىنقىلاب

ئىنقىلابىي بىلەن ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ئۆتمۈشتە توختاپ ئۆتمەيدۇ.

دېمەك، شۇ مەزگىلدە شېڭنىڭ يامان ئاقىۋەتلىرى قارشى شەرقىي تۈر-

كىستانلىقلاردا يەنە بىر قېتىم ئىنقىلاب قوزغىلىشقا ئۆتكۈزىدىغان تۈرتكە

ئىدى. تارىخ ھەقىقىتى شۇ، ئىلى ۋادىسىدا قارىغاندا بولغۇسى بۇ ئىنقىلاب 1944-يىلى قىسقا

لىق ئىنقىلاب بولۇپ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ئويغاتتى، بۇ ئىنقىلاب ئاخىرقى قان

تۆكۈشسىز بولۇپ قالماي، بىر تۈرلۈك شەكىلدە ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ ئىنقىلاب

مەزمۇن جەھەتتىن بىر دۆلەتلىك ئىنقىلاب ئىدى، بولۇپمۇ قوراللىق ئىنقىلابقا ئايلان-

غاندىن كېيىن قاتناشقانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلغار يېڭى مۇستەقىل دۆلەتىنى قۇرۇش

رەھبەرلىكىگە ئېلىپ ئىدى. مەسىلەن: ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋە ئۇنىڭغا تۇتىشىدىغان

ياشلار، ئاقسۇ، قەشقەر، كۇچار، خوتەن، قارا شەھەر قاتارلىق جايلاردا ... قالغانلىرى

مەملىكەتلىك دائىرىدە ... قاتارلىق ئۆز تەۋەلىكىدە ئۇلارنى ئىنقىلاب

قوزغىلىپ، ئۇلار زامانىنىڭ بىر يىل ئىچىدە ئوتتۇز نەچچە ناھىيىسىنى

قارشى ئىنقىلاب قوزغىلىشقا ئاساس ياراتقان ئىدى. نەتىجىدە 1944-يىلى

6-نويابىردا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئۆزىنىڭ مەركىزىي-

لىرىنى بىر ھەپتە ئىچىدە ئازاد قىلىپ، ئىنقىلاب بۇ ئىنقىلاب

پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئۈستىدە بىرلىكتە ئاتالغان. كېيىنكى باشلانغان

ئىنقىلاپچى «ئازات» تەشكىلاتى — مەخپىي ئىشلار توغرىسىدا رەھبەرلىك
قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ تەركىبىدە پۈتۈن مۇتەپەككۇرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رەھبەرلىك
جانلىق بولۇشتۇرۇپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلار (ئۇيغۇر)، ئەلىخان تۆرەم
(ئۆزبېك)، ئابدۇلخەير تۆرە (قازاق) قاتارلىقلار ھەمىشە ئىلغار زىيالى-
لىرى رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇلار خەلق ئىچىدىن چىققان ئابدۇلغېنى باھا-
دىر (ئۇيغۇر)، فاتىخ مۇسلىموۋ (تاتار)، ئەلىسپىر باتۇر (قازاق) كەبى
ئونلىغان ئاتاغلىق قەھرىمانلار بىلەن ئۆز ئۈستىگە [?] ئۇرۇش تۇتۇپ
كەلگەن ئامما ئىچىدە يۇقىرى ئابروي قازانغانىدى.
بۇ مەزگىلدە شەرقىي تۈركىستاندىكى ختايلارنىڭ قوشۇن سانى 70 مىڭ كىشى بولسىمۇ،
ئۇلارنىڭ 100 مىڭغا يېقىن گومىنداڭ قوراللىق كۈچلىرى تەشكىل قىلاتتى. بۇ قوراللىق كۈچلەر ئىچىدە
ياپون ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان تەجرىبىلىك پىيادە ۋە توپچى قىسىملىرى، ئامېرىكا تەربىيىلىگەن
ھاۋا كۈچلىرى بىلەن چەتئەل [?] ئىچىدىن مەخسۇس تەربىيىلەنگەن ئاتلىق ئەسكەرلىرى
ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مۇشۇ سەۋەبلىك گومىنداڭ گېنېراللىرى ماختىنىپ «بىز شىنجاڭ
ئۆلكىسىنى (شەرقىي تۈركىستاننى) ھېچ قاچان يەرلىك مىللەتلەرنىڭ قولىغا بېرىپ قويمايمىز»
دەپ ئوچۇقتىن-ئوچۇق جار سېلىپ كەلگەن ئىدى.

خەلق غەزىپىدە ئايلانغان مىللىي ئىنقىلابلارنىڭ تارىخ ئىسپاتلىغان بىر ھەقىقىتى
شۇكى، ئۇ ئەزگۈچىلەر مۇشتۇمىدا [?] جاھانگىرلارنىڭ كۈچى قانچە
بىسىم، ئەسكەرلىرى قانچە مۇنتىزىم ۋە زامانىۋىلاشقان بولسىمۇ، ئۇ بەرىبىر مەغلۇپ بولىدۇ.
ئىلى ۋىلايىتىدە باشلانغان مىللىي ئىنقىلاپ ئالدىدا گومىنداڭ ختاي ھەربىي كۈچلىرى خۇددى موشۇ تارىخىي
تەجرىبىنىڭ قۇربانلىرى بولدى. مەسىلەن، [?] قوراللىنىپ، ھەربىي مەشقلارنىڭ
بوتۇن ساھەسىدە ئۆتكەن چوڭ بىر تۈركۈم گومىنداڭ چېرىكلىرى [?] يارىغان-
لارنىڭ قاتتىق دەككىسىگە دۇچار بولۇشىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، كەينىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ
تۇردى. چۈنكى ئۇلار ھەر-بىر ئۇرۇشتا [?] ھەم ھۇجۇملىرىغا
داخىل بولاتتى. خەلق ئۇلارنى زادى ئايىمايتتى. ھەممىسى بولۇپ ئىلى بويىچە چوڭ-كىچىك
[?] قىسىمغا يېقىن [?] بولدى. بۇ ئۇرۇشلاردا گومىنداڭچىلار ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتىن
بولۇپ پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولۇشقا ئايلاندى. ئاخىرقى نەتىجىدە ئىلى ۋىلايىتى قەھرىمان ئىنقىلابچىلارنىڭ
قولىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولغانىدى.

ئىلىنىڭ مەركىزى غۇلجا شەھرى 1944-يىلىنىڭ 11-نويابىر كۈنى ختاي زۇلمىدىن پاك-پاكىز
ئازات بولغان ئىدى. 12-نويابىر كۈنى بۇ شەھەردە «ئازات» تەشكىلاتىنىڭ رەھبەرلىرىنى ئاساس
قىلغان ھالدا «ئازات شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي جۇمھۇرىيىتىنىڭ» قۇرۇلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ تۇغ-
قۇ، [?] ختاي [?] ئېلان قىلىندى. ھۆكۈمەت باشلىقى ھەم ئەلىخان تۆرەم،
مۇئاۋىن باشلىقلار: ھېكىم بەگ غوجا بىلەن قازاق خەلقى مۇتىۋەرلىرىدىن ئەبۇلخەير تۆرە،
دۆلەت كاتىپى [illegible] دەپ ئېلان قىلىندى.

بو دولەتنىڭ دولەت مەمورىيەت شەكلى تۈزۈلمىگەن ئىدى . مەمورىيەت قۇرۇلۇشىدا بو جۇمـ-
ھۇرىيەتنىڭ ئالى ھاكىمىيەت شەكلى سۈپىتىدە 17 كىشىلىك خەلق ئىشلار ھەيئىتى تەسىس تاپتى،
بو ھەيئەت قىسمەن ئالى ئەدلىيە مەھكىمىسى بىلەن دولەت تەپتىش مەھكىمىسى - ھەيئەت قارا-
مىقىدا: دىنى نازارەت ، ھەربى ئىشلار نازارىتى ، ئىچكى ئىشلار نازارىتى ، خەلق سەھىيە نازا-
رىتى ، خەلق مائارىپ نازارىتى ، يەر - سۇ - چارۋا ئىشلار نازارىتى ، مالىيە نازارىتىدىن ئىبارەت
يەتتە نازارەت قۇرۇلدى . ۋىلايەت دەرىجىدە ۋالى مەھكىمىلىرى قۇرۇلۇپ ، ناھىيىلەردە ھاكىم
ئىدارىلىرى ئىشقا كىرىشتى .

بو جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلغان 9 ماددىلىق خىتابنامە ئۆز تارىخى شارائىتى بويىچە نا-
ھايىتى دورۇس قويۇلغان ئىدى . مەسىلەن : ئۇنىڭ بىرىنچى ماددىسىدىلا « شەرقى تۈركىستان
تۇپرىقىدىن خىتاي ھاكىمىيىتىنى مەڭگۈ يوقۇتۇش » دېيىلگەن ئاچايىپ بىر جارلىق شوئار ئوتتۇرىغا
قويۇلۇپ ، قالغان ماددىلاردا يالغۇز شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى ھەممە تەرەپدىن گۈللەندۈ-
رۈپ ، ئىجتىمائى جەھەتتىن ئىسلاھ قىلىشنىڭ چارىلىرى بەلگىلەنگەن ئىدى . شۇنىڭ
ئۈچۈنمۇ بو خىتابنامە بارلىق خەلقنىڭ بىردەك ھىمايىسىگە ئېگە بولغان ئىدى .

« شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتى » قۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ خىتابنامىسى ئېلان قىلىن-
غاندىن كېيىن گومىنداڭغا قارشى ئۆز ئۇرۇشىنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى - مىللى قوشۇن قورۇ-
شنىڭ پىلانى تۈزۈلدى . بو پىلان خەلق ئىشلار ھەيئىتىنىڭ 1945 - يىلى 3 - فېۋرال قارارىدا
تەستىقلانغاندىن كېيىن 8 - ئاپرېل كۈنى غۇلجا شەھىرىنىڭ تۈرىخ مەيدانىدا خەلق ئالدىدا
رەسمى جاكالاندى . جاكادىن كېيىن ماشىنىلەشكەن كەمزول ، ئاپىرى قالپاق كىيىپ
ياراغلانغان ئىپتىدائى مىللى قىسىملار تونجاقسىز پاراتلار ئۆتتى . بو قىسىملار ئاتلىق ،
پىيادە ۋە زامانلاشقان تەييارلاردىن ئىبارەت ئون تۆت مىڭ كىشىلىك بەش بۆلەكتىن
تەركىپ تاپقان بولۇپ ، ئۇنىڭ باش قوماندانلىقىغا گېنېرال - لېيتېنانت ئىسھاقبەگ
(قىرغىز) ، مۇئاۋىنلىقىغا ياپ پالكوۋنىك زۇنۇن تەيىپ ئەپەندى بەلگىلەنگەن ئىدى .

دېمەك ، ئەمدى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئالدىدىكى بىردىنبىر ۋەزىپە شەرقى -
تۈركىستاننى پۈتۈن يۈزلىنىش گومىنداڭ جاللاتلىرىدىن قۇتقۇزۇش ئىدى . بونىڭ ئۈچۈن
ئەۋۋال ئىلى ئالدىدىكى تارباغاتاي ، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى ئازات قىلىشنىڭ نىشانى تۈزۈلدى .
بو ئىككى ۋىلايەتتىكى يوشۇرۇن تەشكىلاتلار بىلەن ئالاقىلەر ئورنىتىلىپ ، گومىنداڭچىلارنىڭ
ئۈرۈمچى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ تاشلاندى . نەتىجىدە 1945 - يىلى 1 - ئاۋغۇست
كۈنى تارباغاتاي ، 6 - سېنتەبىر كۈنى ئالتاي ۋىلايەتلىرى ئازات قىلىنىپ ، ئالتايدا قازاق
خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر ئوغلى گېنېرال - مايور دەلىلخان مىللى ئارمىيەنىڭ يەنە بىر

مۇئاۋىن قوماندانى بولۇپ بەلگىلەندى. ئاندىن ئوردىسى ئۈرۈمچىنىڭ ئەڭ مۇستەھكەم قاپقىسى ھېسابلانغان سۈيدۈڭ ناھىيىسى قولغا ئېلىنىپ، ماناس دەرياسىنىڭ بويىغا ئىستىھكام قۇرۇلدى. بۇ ئىستىھكامنى قۇرۇشتا سۈيدۈڭ - ساۋەن تاغلىرىدىكى قازاق قوربانشىلىرىنى چېقىقان قالسىبەك، تاكمان كەبى ۋەتەنپەرۋەر قەھرىمانلار ئالاھىدە جەڭگى قىزالىق يارەملاردە بولدى. ئۇرۇش موسكۋا بۇيرۇقى بىلەن توختىدى.

شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتى مىللى قىسىملارنىڭ 1945-يىلى سېنتەبىردە ماناس دەرياسى بويىغا توختىشى تاساددىپى ئەمەس ئىدى. بۇ بىر سوۋېتلەرنىڭ بەلگىسى بولۇپ بىز ئۈچۈن ھېچ بىر ئىشنى تەكلىپ كەلگەن خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ يېڭى بىر مۇناپىق شارائىت يەتەكى ئىدى. قىرىق مىڭ قارا كۈزلە، سەككىز مىڭ ئاتلىق - پىيادە، يىگىرمە مىڭ ئادەملىك تەنقاتىدە، يىگىرمە مىڭ مىللى قىسىملارنىڭ ئۈچى، ئىككى - ئىدىرىكى بۇ مۇناپىق شارائىتنى بۇزۇپ تاشلاشتا جۈرئەت قىلالمىدى. سوۋېت ئەمەلچىسى … بىر تۈچاپقى خىتاي … سىغا تەكلىپ شەرقى تۈركىستاننىڭ تارىخىدا ساپ كۆرۈلمىگەن ئېغىر تەسلىمچىلىككە بويسۇندى.

شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتى ئاران ئالتە يىل ياشىدى. ئەمما ئوردا - خانلار دۆلىتى بويانقى تارىخ بىلەن سانالسا شەرقى تۈركىستاندا تەسىس بولغان ئالتىنچى مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى بولۇپ، زېمىن تەۋەلىكى 700 مىڭ مو / كۋادرات كىلومېتىر ئەتراپىدا ئىدى. 33 ناھىيىسى، ياشىغۇچى 650 مىڭدىن كۆپرەك ئۇيغۇر، قازاق، تاتار، ئۆزبېك، مانغوللاردىن ئىبارەت 11 مىللەتنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. لېكىن ئۇ ئالتە يىللىق قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە سوۋېتلەرنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن دىۋاج تاپقان ئىدىكى، ئەگەر بىز بۇ سوۋېتلەرنىڭ بىرلەشمىسى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ 1946-يىلقى ماليە بودزېتى ئىچىدە مائارىپ خىراجىتىنى 33 پىرسەنتكە كۆتۈرەلىگەنلىكىنى كۆرسەك، سوۋېتلەرنىڭ ئۆزى كۆرۈپ قالىدۇ. بىراق يۇقىرىقى تەسلىمچىلىكنىڭ ئاساسىدىكى بوبايلىق - باياشاتلىقلار 1949-يىلى خىتاي مەنپەئەتىگە قۇربان قىلىندى.

ئومۇمەن ئالغاندا شەرقى تۈركىستاندا 1930-يىلدىن 1950-يىلغىچە ئۆتكەن يىگىرمە يىلدا سىياسىي تەرەپتە جەدىدى مىللى مەئارىپچىلار، ئوقۇتقۇچىلار يېتىشمىسە بولسىمۇ، لېكىن مۇئەللىم مەدەنىي بىرەرلىرى بولۇپ، ۋەتەننىڭ قىياپىتى مەلۇم يېڭىلىقلار تۇغدى. مىسالەن يېڭى شەكىلدىكى مىللى مائارىپ بارلىققا كېلىپ، ئوچ مىڭدىن ئوشۇق مەكتەپلەردە 350 مىڭدىن ئوشۇق بالىلار بىلىم نۇرىغا ئىگە بولدى. چوڭلاردىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئۈچۈن ھەر يىلى قىشتا مەخسۇس كۇرسلار ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، بىر يېرىم مىليوندىن

ئۇشۇق ئاھالى ساۋات دەرگاھىغا قەدەم باستى. ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيەلەردە بولۇپ يېزىلە
يېڭى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ خەلق سەنئەتچىلىرىنىڭ مىللى
سەنئەت ئىجادىيەتلىرى نامايىش قىلىپ تۇردى. ئۇنىڭ قولايىتىدە يېڭىچە زامانىۋى درام تىياتىرلىرى
رەسىمى سەنئەت ئانسامبىللىرى تەشكىل قىلىنىپ، ئۇيغۇر مىللى دراممىسى بارلىققا كەلدى.
ئۈرۈمچى، چۆچەك، ئىلى، ئاقسۇ، قەشقەرلەردە مىللى نەشرىيات، گېزىت، ژۇرناللار تەش-
كىل بولۇپ، خەلقنى يېڭىلىقلارغا دالالەت قىلدى. بۇلارنىڭ نەتىجىسىدە نەچچە ئونمىڭلىغان مە-
لى زىيالى قوشۇنى بارلىققا كەلگەن ئىدى. بۇ قوشۇننى 1950-يىلىدىن بۇيان قوزغالغان ۋەتەن
مۇزدە خاپىشلىك دېكتاتورا يۇقىرى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان ماۋزېدۇڭ ۋە ھەمشىلىرى يوقىتىپ دېيەرلىك
قىرىپ يوقاتتى ۋە يوقاتماقتا.

خۇلاسە:

قەدىمى ۋە باي ئۇيغۇر مىللى تارىخىغا كۆز تاشلىساق يوقۇرقى مىللى دۆلەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ مۇھىم
مىللى مەدەنىيەتلىرى ھەققىدىكى سەھىپىلەر بىزنىڭ قانداق كۆز ياشلىرىمىز بىلەن يۇيۇلسىمۇ،
لېكىن ئۇ بىزنىڭ قەدىمى ئەتكەن ئۆچمەس مۇنەۋۋەرلەرنى كەلگۈسى ئۈچۈن مىللى پەخىرلىنىمىزدۇر.
بۇنىڭ بىلەن بىرگە خۇلاسە شۇكى، شۇ يوقالغان مىللى دۆلەتلىرىنى يەنە تىكلەپ، ئاياق-
ئاستى قىلىنغان مىللىتىمىز ۋە ئۇلارنىڭ مىللى مەدەنىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دېمەكتۇر. بۇ يېڭى
كۈرەشنى يېڭى مىللى ئىنقىلاب دېگەن سۆز بولۇپ، بىز ھازىرقى ئەۋلادلارغا نىسبەتەن شەرەپلىك ئۇ
ئۈچىنچى ئىنقىلاب دېگەن سۆزدۇر. بۇ دېگىنىمىز شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ 1930 ۋە 1940-يىل-
لاردىكى ئىككى كۈرەشتە ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان مەقسەتلىرىنى بۇ قېتىم تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇش
ئۈچۈن يېڭى بىر كۈرەشنى كېرەك دېگىنىمىزدۇر. ئەلۋەتتە بۇ ئىشسىز ئۇزۇن ئىسلا مۇمكىن ئەمەس.
بۇ كۈرەشكە ناھايىتى «شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي جۇمھۇرىيىتى» ماۋ ھاكىمىيىتىگە قوشۇلۇپ
ئالتە ئايدىن كېيىن ئۈچ قېتىم قوزغالغان ئىدى. بۇ ئۈچ قېتىمنى ئۆز ۋاقتىدا ئەجايىپ سەۋەبلەر، مىللى
ئارىسى چاپىچىلىق ياقۇپجان راخمانوۋ، ئىسمائىل ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئوزنىڭ قەستى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان ئېدى
ئۈچ ئىككىلىكتىن ئارقىدا بىللە تۇرۇپ، ئۇلاردا ساقلاپ كەلگەن ئاق تاشنى چىقىپ قىلىنغان يول
بىلەن باشلىغان ئىدى. بىراق ئۇلار چىقىپ يالقۇنغا ئايلانمايلا ئۆچۈپ بولۇپ، ئۆزىگە تۇتۇشۇپ،
ئۆزىنى كۆيدۈرۈپ تۈگەپ كەتتى.

بۈگۈنكى كۈنلەرگە يېڭى ئەۋلادلار يا راخمانوۋ چىقارغان ئۇچقۇننىڭ يالقۇنغا
ئايلىنىشىغا شۇ جايدىكى مىللى رەھبەرى كادىرلار جاۋابكار بولۇشى كېرەك! - دەپ
نارازىلىق پىكىرلىرىنى ئىزھار قىلىشىپ كەلمەكتە. «ئۇيغۇر ئۇچقۇن ئۇلۇغ ئىشلارغا سەۋرەيدۇ»
دېگەندەك، راست بۇ نارازىلىق سەۋەبى شۇ جايىمىزنىڭ ئىشلىرىغا مۇناسىۋىتى بار ھەر بىر

رەھبىرى شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ مۇستەقىللىق ئىرادىسى قالمايدۇ. بۇنى باشقىچە چۈشەندۈرسەك، ... بېشىنى ھاجىتى يوق. چۈنكى، ئەگەر بىزگە موسكوۋانى مەھكۇم بولۇپ قالغانلاردىن شەرقى تۈركىستانلىق رەھبەرلىرى سىياسىي كادىرلار يېتىشتۈرۈپ ئاقلىغان بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا مەرھۇم ياراقسىز ... ئۆزىنىڭ ئۆتكۈزۈشتىن قىساس ئېلىش مۇمكىن بولار ئىدى.

يىللارنىڭ ئۆتۈشى، ۋەقەدە مۇسۇلمانلارنىڭ ... ئىستىقلالچى، راس ياراقلارنىڭ ئاشكارە بولىشى، شەرقى تۈركىستان خەلقى ئارىسىدا ياراقسىز قانۇنىي ... يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن بەرگەن ئاۋازلار قىلغان سىياسىي مۇستەقىللىق ... يولىنىڭ يوقلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. شۇلار چىقارغان ئۇچقۇنلار بىلەن بىز كېيىن موسكوۋادا تۇرۇپ قارىغان چوڭ ئەلنىڭ يېڭىلىنىشىنى ئاڭلاپ تۇردۇق. شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئىچىدە دۈشمەن ... يېڭى ياراقلار كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. 1955-1960 يىللىرى ئارىسىدا مۇشۇنداق ... ياراقلاردىن خوتەن، ساياق، غۇلجا ۋە قاتارلار بولۇپ ئەللىكتىن ئارتۇق تەكرارلاندى. 1965-1970 يىللار ئارىسىدا ئۈرۈمچى، غۇلجا، قەشقەر، قۇمۇل ۋە دورىدا يېنىشلىق تەۋرەپ، كۆپلىگەن ئىچكى تەقۋادارلار بەدەل تۆلىدى. بۇنىڭ ئاخىرى كېلىپ 1976-يىلى فېۋرالدا ئاقسۇ خەلقىنىڭ 1977-يىلى فېۋرالدا خوتەن خەلقىنىڭ قوزغىلاڭلىرى قوراللىق قوزغىلاڭ ئۆتكەن. ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى خىتاي قوشۇنلىرىغا قارشى تىنچ نەزەربەند ئېلىپ بارىدۇ. ۋەتەن ئىچىدىكى ئەھۋال ھازىرمۇ تۈزەلمىدى. ئۇلار ئىچكى مەسىلىلەرگە زورلىنىپ. چۈنكى ئۇلار بىزنىڭ شەرقى تۈركىستان دىن چەتئەللەرگە يانا تارقالغان بارلىق مۇھاجىرلار، ئۇلارغا يانا بولۇشقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي دوستلىرى، سىياسىي ئازادلىق ۋە مىللىي مۇستەقىللىق ھىمايە قىلغۇچى مەشھۇر شەخسلەر بىلەن دۆلەتلەر تەرىپىدىن قوللاپ قۇۋۋەتلەنمەكتە. بىز شۇنى ئېيتىمىزكى، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۇزۇن تارىخى كۆرۈشى - ئۇ سىياسىي ۋەتەن ئىچىدە بولسۇن، مەيلى ۋەتەننىڭ سىرتىدا بولسۇن، شەرەپلىك غالىبلىكلەر بىلەن تولۇپ بېرىشكە تىلەيمىز!